

Sultan'ın Hayırsever Paşaları: 17. Yüzyıl Osmanlı Paşa Vakfiyelerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Doğru

The Charitable Pashas of the Sultan: Towards a Comparative Approach to the Ottoman Pashas' Waqfiyyas in the 17th Century

Şerife EROĞLU MEMİŞ *

Öz

Çalışma, Osmanlı yönetici elitinin en üst kademelerinde yer alan ve Osmanlı coğrafyasının çeşitli şehirlerinde vakıflar kuran Osmanlı paşalarını kurmuş oldukları vakıflara ait vakfiyeleri bakımından incelemeyi amaçlamaktadır. Böylece, 17. yüzyılda Osmanlı vakıf kurma pratiklerine dair önemli bazı hususlar gündeme getirilecektir. Bu paşalar gerek merkezde gerekse taşrada görev almaları ve vakfiyelerinin gerek İstanbul, Balkanlar, Orta ve Batı Anadolu ve gerekse Arap vilayetlerinde tanzim edilmeleri dolayısıyla seçilmiştir. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde vakfiyeler şekil bakımından analiz edilecektir. Vakfiyeler, arşiv ve kayıt numaraları, tanzim ve tescil tarihleri ile yer ve dil özellikleri bakımından incelenmeye çalışılacaktır. İkinci bölümde ise vakfiyeler içerik bakımından sekiz ayrı başlıkta detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
serife_eroglu@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-2880-8602
Ankara / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

17. yüzyıl, hayırseverlik, vakfiye, vakıf, paşa.

Abstract

The present study aims to examine the Ottoman pashas, who were at the highest levels of the Ottoman ruling elite and established waqfs in various cities of the Ottoman geography, in terms of their waqfiyyas. In this way, some important issues regarding the Ottoman waqf-establishing practices in the 17th century will be brought to the agenda. These pashas were chosen because they took office both in the center and in the provinces, and their waqfiyyas were drawn up both in Istanbul, the Balkans, Central and Western Anatolia, and in the Arab provinces. The study consists of two parts. In the first part, waqfiyyas will be analyzed in terms of form. Waqfiyyas will be examined in terms of archival and registration numbers, issue and registration dates, place and language characteristics. In the second part, waqfiyyas will be discussed in detail under eight different headings in terms of content.

Keywords:

17th century, charity, waqfiyya, waqf, pasha.

Başvuru/Submitted: 23/05/2023

Kabul/Accepted: 29/01/2024

Makale Bilgileri

Atıf: Eroğlu Memiş, Ş. (2024). Sultan'ın Hayırsever Paşaları: 17. Yüzyıl Osmanlı Paşa Vakfiyelerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşımına Doğru. *Selçuk Türkiyat*, (62): 43-73. Doi: 10.21563/sutad.1300880

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Eroğlu Memiş, Ş. (2024). Sultan'ın Hayırsever Paşaları: 17. Yüzyıl Osmanlı Paşa Vakfiyelerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşımına Doğru. *Selçuk Türkiyat*, (62): 43-73. Doi: 10.21563/sutad.1300880

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

“...lâ yahâfî fillâhi levmete lâim nâili mü müv-i nîmet-i devlet-i dâreyn vâsıl-ı semmûri tit-i sa’âdet menzile’t Cenâb-ı Celâlet-i me’âb sadr-ı sudûr ve kâmıyâb-ı inâyet-i tevofiki Hudâ-yı şekûr akl-ı evvel asâf-ı sâni Aristo-yi zemân hâce-i dâni-yi deverân feylesof-i rûzigâr kârdân-i hall u akd naks ve ebr-i emr-i ‘âmûd gâm bahşi intisâl emr u nehy-i girdigâr bi’l-fi’ül mesnedârâ-yi vezâret-i ‘uzmâ ve dest-i pîrâ-yi vekâlet-i hilâfet-i kübrâ olan Köprülü Mehmed Paşa Hazretleri...”

Sadr-ı a’zâm, vezîr-i mu’azzam Köprülü Mehmed Paşa’nın Evâil-i Zilhicce 1071/10 Aralık 1681 tarihli vakfiyesinin dibâce kısmında yer alan yukarıdaki satırlarda Allah yolunda kınayıcının kınamasından korkmayan, her iki cihanın nimetlerine nâil olan, Cenâb-ı Hak’ın lütfettiği saadete eren, vezirlerin veziri, şükredilen Allah’ın inâyetine mazhar, akılda birinci, saltanatta ikinci, zamanın Aristo’su, devrin bilgin hocası, dönemin hâl ve karar mekanizmasının filozofu, devri en iyi anlayan kişi, Allah’ın emir ve nehyine uyan, halen Sadrazamlık görevinde bulunan ve büyük hilâfeti vekâleten süsleyen Köprülü Mehmed Paşa Hazretleri denilmektedir. Belgede, Köprülü Mehmed Paşa’nın hem dünyevi hem de uhrevi makamlarına atıfta bulunularak kişilik özellikleri, ilmi şahsiyeti övgüyle anlatılır. 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sarayı içerisindeki güç ve makam savaşını, IV. Mehmed’in annesi Hatice Turhan Sultan’ın hâmilliğini elde ederek kazanan Köprülü Mehmed Paşa ile başlayan, Osmanlı bürokrasisindeki Köprülü ailesinin egemenliği, arada kısa kesintiler olmasına rağmen yaklaşık yarım asır kadar sürmüştür. Köprülü Mehmed Paşa, 26 Zilkade Cuma 1066/15 Eylül 1656 tarihinde sadrazam olarak atanmasının ardından hızlı bir şekilde imar hareketlerine girişmiş, İmparatorluğun birçok bölgesinde çok sayıda eser, kurmuş olduğu vakıflar yoluyla vücuda gelmiştir. Paşa devlet yönetiminde elde etmiş olduğu siyasi ve ekonomik gücü, zengin vakıflar oluşturmak suretiyle halk nazarında sosyal saygınlık ve nüfuza dönüştürmeye çalışmıştır.¹ Metin Kunt, Köprülü ailesinin vakıfları üzerine yaptığı araştırmasında, sadrazamın vakıf müessesesini imparatorluğun hizmetinde kullanmasına bir örnek olarak ele almıştır. Kunt, bu vakıflar aracılığıyla Köprülü Mehmed Paşa’nın uzun mesafeli yolculara güvenlik ve koruma sağladığını, Osmanlı ordularının fethettiği topraklara refah ve Osmanlı kültürü getirdiğini kaydeder (Kunt, 1994, s. 189-198).

Bu çalışmada, benzer bir yolu takip ederek Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerlerinde vakıflar kuran Osmanlı paşaları, kurdukları vakıflara ait vakfiyeleri bakımından incelenerek, 17. yüzyılda Osmanlı vakıf kurma pratiklerine dair önemli bazı hususların gündeme getirilmesi hedeflenmektedir. Osmanlı merkezi yönetimi, re’âyânın talep ettiği mal ve hizmetleri sağlamak için vakıf kurmak şartıyla askerî zümre mensuplarına devlete ait büyük miktarda gelir getiren mîrî araziler vermiştir. Vakıfların çoğunluğu, bir anlamda, Osmanlı vergilendirme sisteminin önemli bir parçası olarak işlev görmüş ve kamu hayır kurumlarına tahsis edilecek vergilerin

¹ Köprülü ailesine ve kurmuş oldukları vakıflara ilişkin detaylı bilgi için bk. (Topçu, 2010; Topçu, 2000, s. 43-80).

toplanmasında ve harcanmasında yönetici otoritenin himayesi ve denetimi altında aracı kuruluşlar olarak faaliyet göstermiştir.²

Çalışma konusu vakıf kurucular “paşa” unvanına sahip, askerî zümrenin ehl-i örf tâifesine mensupturlar. Ehl-i örf, padişah dışında kalan en yüksek devlet görevlilerini içine alan ve padişahın ülkedeki otoritesini sağlamakla görevli bu grup, kılıç taşıdıkları için *ehl-i seyf* olarak da nitelendirilir (Yüksel, 1983, s. 24). Statülerinin idari kademedeki hiyerarşi ile doğru orantılı olarak devletin en üst kademesine doğru çıkıldıkça, itibarları, nüfuzları, sorumlulukları ve servetleri artan ehl-i örf sınıfının en üst yetkililerini padişah adına devletin adli, idari ve yasama yetkilerini kullanan ve karara bağlayan Dîvân-ı Hümayun üyeleri oluşturmakta idi. Padişahın emirleri doğrultusunda devleti yönetmekle mükellefi ehl-i örf tâifesinin eksik ve yanlışları görüldüğünde görevden alınır; gerekirse başları dahi kesilir ve malları müsadere edilirdi (Yüksel, 1983, s. 24).

Diğer vakıf kurucularında olduğu gibi dönemin paşaları için vakıf kurmanın dini-kültürel anlamda önemli bir karşılığı vardı. Bu vesile ile inşa edeceği cami, mescid, mektep, medrese, kütüphane, çeşme, köprü ve benzeri bir hayrât eserin sayesinde hayır dualarına mazhar olunarak iki cihan saadetine ermenin ve ismini nesiller boyu yaşatma imkânının manevi önemi büyüktü. Bu bakımdan vakıfların, insanların kar amacı gütmeyen alanlarda hayır faaliyetleri gerçekleştirmeleri için dini dürtülerin ana ilham ve teşvik kaynağı olduğu, inanca dayalı bir kuruluş olduğu rahatlıkla söylenebilir.³ Kuran'ın sözleriyle, “dindarlık hiçbir şekilde en önemli faktör olmasa da önemsiz de değildi” (Kuran, 2001, s. 16).

Bununla birlikte, öldüğü zaman mal varlığına devletin müdahale hakkını ber-taraf eden vakıf, kurucuları için neredeyse tek alternatif konumunda idi. Zira mülk vakıf haline getirildiği takdirde devletin veya başka bir otoritenin herhangi bir müdahale riski tamamen ortadan kalkmış oluyordu. Kuran'ın belirttiği gibi, “vakıf, seçkinlere sosyal hizmetler sağlama karşılığında ekonomik güvenlik sağlamak için çok güvenilir bir taahhüt aracı olarak hizmet etmiştir” (Kuran, 2001, s. 24). Bu açıdan bakıldığında, yönetici elitin siyasi gücünü ve nüfuzunu sergileme ve halkı manipüle etme arzusu da vakıfların kurulmasının ardındaki diğer hususlar olarak değerlendirilmektedir (Argun, 2022, s. 134). Araştırmalar, Osmanlı toplumundaki vakıf kurucularının % 89-90'ının yönetici sınıf olan askeri sınıf mensubu olduğunu göstermektedir (Yüksel, 1998, s. 28; Yediyıldız, 2003; Memiş, 2011, s. 67-87). Bu, doğal olarak, vakıf müessesesinin öncelikle seçkin zümrelere bağlı olduğu gerçeğini kısmen de olsa açıklamaktadır (Öztürk, 2000, s. 796).

Bunlarla birlikte, yüzyıllar boyunca tüm vakıf mülkleri vergiden muaf, devredilemez ve kalıcı kabul edildiğinden, bazı hali vakti yerinde seçkin aileler, muhtemelen servetlerini korumak ve gelecek nesillere güvenli bir şekilde aktarmak için vakıfları kullanma eğilimindeydiler. Roded, Osmanlı Halep'indeki soylu ailelerin tarihini incelerken ve 18. ve 19. yüzyıl vakıf kayıtlarını analiz ederek, vakfın, özellikle

² Vakıfların işlevi konusunda daha farklı yorumlar için ayrıca bk. (Turğut, 2020, s. 15-51).

³ Konuya ilişkin detaylı bir inceleme için bk. (Çilingir, 2018).

önde gelen ulema aileleri içinde olmak üzere, Halepli sosyal seçkinlerin gücünün devam etmesi için ana kaynak ve araç olduğunu açıkça ortaya koyar (Roded, 1998, s. 71-91). Benzer bir yaklaşımla 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs'ün önde gelen ailelerini inceleyen Eroğlu Memiş, yüzyıllar boyunca Kudüs'ün seçkin ailelerinin, bölgesel imparatorluk vakıflarının yerel yöneticileri olarak hareket ederek yönetici hanedanın Osmanlılaştırma politikalarına yardımcı olmanın yanı sıra, nesillerini yönetici ve/veya yararlanıcı olarak belirleyerek ekonomik güçlerini koruyan yerel vakıflar da kurduklarını tespit eder. Böylece bahse konu önde gelen aileler, sosyal statülerini sağlamlaştırmakta ve rakip ailelere karşı siyasi etkilerini artırmaktaydılar (Memiş, 2021, s. 264-288).

Ayrıca, bazı seçkinler, vakıf sistemini bir vakıf çatısı altında varlıklarını korumak için bir servet sığınağı olarak kullandılar ve aileleri gözden düştüğünde sermaye kaynaklarına olası el konulmasını hafiflettiler (Argun, 2022, s. 135). Tarihsel olarak müsadere, yani devlet görevlilerinin görevlerinden elde ettikleri çoğunlukla gizli servetlerini geri alma uygulaması, dünyadaki birçok Müslüman ve gayrimüslim yönetimde iyi bilinen bir gelenektir (Tomar, 2006, s. 65-66). Bununla birlikte, vakıf kurucusu bir hayır kurumuna mal varlığının bir bölümünü vakfetmek suretiyle, hem hayır duaları alacak hem de ismini ebediyen yaşatmak üzere tahsis etmiş olacaktır. Mal varlığının kalan bölümünü de bazı durumlarda müteveli gibi çeşitli görevleri şart kılarak ya da vakfın lehtarları olarak kendi neslinin, genellikle vakfiyelerde belirtildiği şekilde en erdemli ve yetenekli olanları tarafından değerlendirilmesini sağlamış olacaktır (Genç, 2014, s. 16).

Makdisi, vakıfların "bir oğlun savurganlığını engellemek için" kullanılabileceğini belirtmiştir (Makdisi, 1991, s. 39). Birçok varlıklı aile, servetlerinin azalmasını önlemek için vakfı vergi sığınağı olarak kullanmış ve böylece aile vakıfları (ehlî veya zürrî vakıf) kurmuşlardır. Bu vakıflar da hem ailevi hem de hayırsever amaçları bir araya getiriyordu (Lev, 2009, s. 45). Vâkıfın ölümü sırasında servet paylaşımının engellenmesi, münhasıran olmasa da, bu tür vakıfların kurulmasını motive eden başka bir maddi gerekçeydi (Mustafa Nuri Paşa, 1995, s. 289-293). Ayrıca vakıf, hem vakfı kurana hem de nesiller boyu onların soyuna önemli bir gelir sağlayabilir. Örneğin, Eroğlu Memiş, Kudüs özelinde mülkün kendisinin, üretebildiği istikrarlı ve düzenli gelirlerden daha az önemli görülüyor olduğunu tespit etmiştir (Memiş, 2021, s. 274-285).

Paşa unvanlı bu vakıf kurucularının vakıf kurma kararlarında yukarıda belirtilen dini ve mali mülahazalara ek olarak siyasi faktörler de etkili olduğu değerlendirilmektedir. Örneğin Singer, "her kademedeki yönetici elitlerin vakıf kurmakta sultanın izinden gittiklerini belirtir." Pek çoğunun vakıflar yoluyla irtibat sağlamayı ve konumlarını güçlendirmeyi seçtiklerini ve tıpkı Osmanlı sultanları gibi onların da yalnızca statü talep etmek için değil, aynı zamanda onu korumak için de vakıf kurduklarını ekler (Singer, 2008, s. 106). Bunun için, Osmanlı İmparatorluğu'nda hanedan dışı seçkinler, sosyal tanınma ve siyasi nüfuzlarını kullanarak önce

sultanlardan temliknâmler yolu ile miri olan büyük toprakları aldılar⁴ ve bu topraklar padişahın fermanıyla özel mülke dönüştürüldükten sonra vakıf haline getirildiler. Bu, bir miri araziye bir vakfa dönüştürmenin ana yöntemi idi ve Kuran tarafından bu yöntem “varlık aklama” olarak tanımlanmıştır (Kuran, 2001, s. 20).

İnalçık'ın işaret ettiği üzere, tarımın Osmanlı ekonomisindeki merkezi önemi, devletin zenginliğinin büyük ölçüde toprak sahipliğine bağlı olduğu anlamına geliyordu (İnalçık, 1994, s. 48). Başkan, Osmanlı vakfının ekonomik yeniden dağıtım teorileri ile uygunluğunu incelerken, Osmanlı toplumunda serveti yeniden dağıtan temelde iki önemli kurumun devlet ve vakıf sistemi olduğunu belirtir (Başkan, 2002, s. 55-56). Koçi bey (ö. 1650) risâlesinde, tüm Müslümanların hazinesine ait olan geniş toprakları biriktirmenin ve fethedilen bu toprakları kurucu olarak kendisi ve neslinin menfaati için aile vakıflarına dönüştürmenin tek anahtarının padişaha yakınlık olduğundan dem vurur (Koçi Bey, 1972, s. 55-56). Bu, siyasi nüfuzun servet biriktirmek için büyük toprak mülklerinin edinilmesindeki önemini açıkça göstermektedir. Benzer şekilde, edilen serveti devredilemez kılmak için vakfın önemine işaret etmektedir. Bu nedenle, ister güçlü bir birey, ister nüfuzlu bir seçkin aile olsun, ekonomik güce giden yol siyaset kurumundan geçmek zorundaydı. Kuran'ın sözleriyle, “siyasi olarak egemen sınıfın mensupları... en çok mülke sahiptiler... ve en önemli vakıfları kurdular” (Kuran, 2001, s. 139-160).

Öte yandan, Genç askerî zümre mensuplarına makamları arttıkça sağlanan yetki, sorumluluk ve bunlara bağlı olarak artan gelirlerin bir şekilde devlete döndürüldüğünü belirtir. Genç'in ifadeleri ile “bu grup büyük teşvik, destek ve telkinlerle yoğun şekilde vakıf sektörüne adeta alternatifsiz olarak” yönlendirilirdi. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yüzyıllarında hem dini ve kültürel alanda, hem de iktisadi sektörlerde büyük ölçüde yapılması zorunlu olan fiziki altyapı yatırımlarının bu sayede gerçekleşmesi mümkün oldu. Böylece, bu hizmetlerin devlet tarafından yapılması yerine, bireylerin kişisel motivasyonları harekete geçirilerek yönetim sorumluluğu da onlara devredilmiş ve büyük etkinlik kazandırılmış olunacaktı (Genç, 2014, s. 15). “Rütbenin iyilik eylemini şart koşması ile alakalı” (Singer, 2008, s. 163) bu durumun, hareket noktasını halkın memnuniyeti oluşturmaktaydı. Osmanlı idarecilerinin “adalet dairesi”⁵ şeklinde kavramsallaştırılan bir politikaya dayanarak devlet düzenini, halkın refahını da gözeterek şekilde dizayn ettiği, temlik sisteminin

⁴ Ciddi bir hukuk altyapısı ve bürokratik kadrosuyla mutlak gücü tek elde toplama ilkesini uygulayan Osmanlı sultanları, ülkenin gerçek hâkimi sayılırlardı. Sultanlar sahibi oldukları kaynakları dilerlerse en yakınlarından başlamak üzere diğer insanlarla paylaşabilirlerdi. Ceyb-i hümayûn, hassâ gelirleri, selâtin vakıfları ve padişahların hanedan üyelerine sağladığı temlikler bu değerler arasında önde gelenleriydi. Söz konusu kaynaklar gayet dikkatle tespit ve takip ediliyordu. Sıradan mülklere nazaran mali ve fiziki olarak daha büyük olan bu kaynakların dağıtılma sebepleri ve sıklığı hem siyasi hem de iktisadi kolları olan bir sistemdi. Bu sistemin her aşaması oldukça kontrollü bir şekilde yürütülüyordu. Örneğin Karademir, bu bağlamda temlik uygulamalarının bir “ağ” gibi örüldüğünü ve başkentin saraya yakın mekânlarından başlayıp ülkenin uzak diyarlarındaki köylere kadar uzanan bu “temlik ağının” padişahların bilgi ve iradeleriyle genişletildiğini ya da daraltıldığını ileri sürer. Detaylı bir inceleme için ayrıca bk. (Karademir, 2022, s. 45-69).

⁵ Asker-hazine-reaya-adalet kavramlarıyla kurgulanan bu düzenin içeriği için bk. (Koçi Bey, 1972, s. 71).

gayeleri arasında halkın mali olarak rahatlamasına katkıda bulunmak ilkesi de yer almaktaydı.

Bu çalışmada kimi benzer sâiklerle vakıf kuran “paşa” unvanlı vakıf kurucularından Dîvân-ı Hümayun üyeleri arasında; Köprülü, *Sadr-ı esbâk*, *Vezîr-i a'zâm* Mehmed Paşa; *Sadr-ı Esbâk*, *Vezir*, *Çerkes İbşir* Mustafa Paşa bin Abdulmennan; *Paşa*, *Vezir*, *Girit Fatihi*, *Gazi Hüseyin* Paşa ile *Sadr-ı a'zâm*, *Vezîr-i mu'azzam* Nasuh Paşa bin Zeynelabidin Ağa, *Ümerâ-yı Derya*'dan Mehmed Paşa Osmanlı donanmasının önde gelen paşalarından olarak yer alır. Diğer ehl-i örf sınıfına mensup vakıf kurucularından; *Kıbrıs Beylerbeyi*, *Kaptân-ı Derya* Cafer Paşa bin Abdulmennan, *Bosna Beylerbeyi*, *Defterdâr-ı Şikk-ı Evvel* Abdulbaki Paşa bin Ebulvefa ile *Şehr-i Zor Beylerbeyi*, *Hâfız Şehsuvar* Paşa ve *Emîrî'l-Ümera*⁶ İvaz Paşa Osmanlı taşra yönetiminin önde gelen paşaları olarak karşımıza çıkar. Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa da yine ehl-i örf sınıfı içerisinde yer alan üst düzey bir paşa olarak çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. Bahse konu paşalar gerek merkezde gerekse taşrada görev almaları ve vakfiyelerinin gerek İstanbul, Balkanlar, Orta ve Batı Anadolu ve gerekse Osmanlı'nın Arap vilayetlerinde tanzim edilmeleri dolayısıyla seçilmiş, neticede ise Osmanlı coğrafyasındaki farklı vakıf kurma pratikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bunun için tamamı Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)'da bulunan on vakfiye kaydı incelenmiştir. Vakıfların kuruluşlarının hukuki belgeleri olan vakfiyelerin onaylanması, vakfın hukuki bir statüsü kazanması anlamına gelmekte idi.⁷ Vakıfların kuruluşunu tescil eden bu belgeler mevcut çalışma açısından temel başvuru kaynağı olmuştur. Vakıf kurucusunun iradesi doğrultusunda; vakfın amacı, vakıfları oluşturan hayri binalar, bu hayri binaların mevcudiyetlerini muhafaza etmeleri için vakfa tahsis edilen gelir kaynaklarının detaylı bir şekilde tasviri, gelirlerin nerelere ve ne şekilde harcanacağı ile ilgili şartlar, hangi kadro başlıkları altında kimlerin istihdam edileceği ve çalışanların maaşları, vakfın idaresi ve denetimi ve benzeri konular vakfiyelerde etraflıca düzenlenmişti. Aynı zamanda padişah ve hanedan vakıfları açısından bakıldığında siyasal yönden, sarayın hayır işlerinin bir nevi kamuya duyurulması aracı olarak da değerlendirilen vakfiyelerin Osmanlı paşaları bakımından ne gibi anlamlar taşıdığı sorusu da çalışmada üzerinde durulacak olan başka bir konudur. Belirli gelişmeleri kavrayabilmek için tarihsel gelişim içerisinde incelenen vakfiyelerin şekil ve muhteva bakımlarından benzer ve farklı yönleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

VGMA'da bulunan bu vakfiyeler, vakfiye defterlerine tekrar yazılmış istinsâh (suret/kopya) nüshaları olarak kaydedilmişlerdir. Bu nedenle bazı vakfiyelerin birden

⁶ *Emîrî'l-Ümerâ*, bazı İslam devletlerinde çeşitli idarî yetkilere sahip kumandana verilen unvan olarak tanımlanmakta olup, çalışmada taşrada görev yapan paşalar arasında değerlendirilmiştir. Bk. (Yıldız, 1995, s. 158-159).

⁷ Vakfiye tanımlamaları için bk. (Şemseddin Sami, 1987, s. 1495-1496; Berki, 1966, s. 5; Akgündüz, 1988, s. 73; Köprülü, 1938, s. 1-6). Ayrıca bk. (Yediyıldız, 1986, s. 153; Genç, 2014, s. 9-18; Özcan, 2010, s. 21; Singer, 2004, s. 124).

fazla kopyasının, Arapça veya Osmanlıca yazılmış örneklerinin olduğu, ya da aslının başka bir arşivde, kopyasının başka bir yerde bulunduğu örnekler de mevcuttur.⁸

I. Vakfiyelerin Şekil Bakımından İncelenmesi

VGMA'da bulunan vakfiyelerin kayıt numarası, tanzim ve tescil edildiği tarihler ile yer ve dili bakımından ele alınacağı bu kısımda, çalışma kapsamında incelenen vakfiyelere ilişkin genel bilgiler şöyledir:

Tablo 1: Vakfiyelerin Şekil Yönünden İncelenmesi

No	Vakfiye Defter: Sayfa/Sıra No	Sayfa Ad.	Vakfiye / Zeyl Vakfiye Tarihi	Tescil Yeri	Vakfiye Dili	Vakıf Kurucusu	Vakıf Kurucusunun Unvanı-Lakabı
1	624: 210/152		Evâil-i Receb 1010/ 4 Ocak 1602	Kıbrıs	Osmanlı Türkçesi	Cafer Paşa bin Abdulmennan	Kıbrıs Beylerbeyi Kaptân-ı Deryâ
2	624: 373/351	3	Evâil-i Receb 1011/ 24 Aralık 1602	Silistre	Osmanlı Türkçesi	İvaz Paşa	Emîrül-Ümerâ
3	585: 42/45	1	25 Muharrem 1022/ 17 Mart 1613	Ankara	Osmanlı Türkçesi	Nasuh Paşa bin Zeynelabidin Ağa	Sadr-ı a'zâm, Vezîr-i mu'azzam,
4	632: 110/44	2	Evâsıt-ı Zilhicce 1024/ 10 Ocak 1616	Bosna	Osmanlı Türkçesi	Abdulkaki Paşa bin Ebulvefa	Defterdâr-ı Şikk-ı Evvel, Bosna Beylerbeyi

⁸ Örneğin, Sultan Murat Topçu'da aktarıldığı şekliyle Köprülü Mehmet Paşa'nın İstanbul Köprülü Kütüphanesi'nde dört adet vakfiyesi bulunmaktadır. Bu vakfiyelerden 1/2444 nolu (Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, No: 1/2444) ile 2/2445 nolu (Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, No: 2/2445) ve H.1070- M.1660 tarihli vakfiyeler sayfa sayılarının farklı olmasına karşın içerik olarak birbirinin kopyası seklindedir. Aynı vakfiyenin bir nüshası da İzmir Milli Kütüphanesi'nde yer almaktadır. (İzmir Milli Kütüphane'de 634/1- 2 Nota Kayıtlı Nüsha). Köprülü Kütüphanesi'nde yine Köprülü Mehmet Paşa'ya ait H.1071-M.1661 tarihli ve 3/24467, 13/24568 nolu iki adet vakfiye nüshası bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. (Topçu, 2010, 4-7). Bu vakfiyelerin bir nüshası da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer almaktadır (VGMA, 580: 127/77). Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde ayrıca H. 1064-M. 1654 tarihli bir vakfiyesi daha kayıtlıdır (VGMA, 610: 251/284). Bunların dışında Köprülü Mehmet Paşa'nın Bozcaada'daki vakıflarını konu alan M.1658 tarihli bir vakfiye Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, 141 nolu Gelibolu Mufassal Defteri'nde kayıtlıdır. Detaylı bilgi için bk. (Demircan ve Keles, 1999, s. 135); Köprülü Mehmet Paşa'nın Suriye'nin İdlib iline bağlı Cisir-i Şuğur kasabasında inşa ettirmiş olduğu menzil külliyesine ilişkin detaylı bilgi için bk. (Topçu, 2012, s. 237-256).

5	488: 431/01	1	10 Rebiulevvel 1033/1 Ocak 1624	Kerkük	Arapça	Şehsuvar Paşa	Şehr-i Zor Beylerbeyi, Hâfız
6	610: 205/243	2	10 Rebiulahir 1068/15 Ocak 1658	Girit	Osmanlı Türkçesi	Gazi Hüseyin Paşa	Paşa, Vezir, Girit Fatihi
7	582-1: 258/180	4	15 Şevval 1064/29 Ağustos 1654	Halep	Arapça	İbşir Mustafa Paşa bin Abdulgennan	Sadr-ı Esbâk, Vezir Çerkes
8	580: 127/77	13	Evâil-i Zilhicce 1071/ 28 Temmuz 1661	İstanbul	Osmanlı Türkçesi	Mehmed Paşa	Köprülü, Sadr-ı esbâk, Vezîr-i a'zâm,
9	480: 106/14	1	Evâil-i Zilhicce 1093/ 10 Aralık 1682	İzmir	Osmanlı Türkçesi	Mehmed Paşa ve Rufekası Vakfı	Ümerâ-yı Deryâdan
10	623: 330/335	1	20 Zilhicce 1096/17 Kasım 1685	Ohri	Osmanlı Türkçesi	Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa	

Vakfiyeler bazen tek bir varak veya sayfadan oluşabileceği gibi bazen de sayfalardan oluşan defterler, tomar ve rulolardan oluşabilir. Bazı örneklerde ise vakfiyeler taş üzerine yazılmış daha sonra kâğıt üzerine aktarılmış da olabilirdi.⁹ Genellikle sultan, hanım sultan, vezir, paşa gibi makam sahibi kişilere ait ve çoğunlukla da sayfalardan oluşan vakfiyeler, daha çok tek kitapçıklar halinde, dönemin süsleme üslubuna göre tezhipli, bazen padişahın tuğrasının da yer aldığı hat sanatından güzel örneklerin sergilendiği metinler şeklinde hazırlandıkları görülür.¹⁰

Çalışma çerçevesinde incelenen vakfiyelerin tamamı 17. yüzyıla aittir. Yalnızca Kıbrıs'ta Lefkoşa Kadılığı'nca tescil edilen Cafer Paşa bin Abdulgennan'a ait vakfiye, zeyl (ek) vakfiyedir. Vâkıfın, VGMA'da kayıtlı 10 Muharrem 1008/2 Ağustos 1599 tarihli bir vakfiyesi ile 30 Muharrem 1016/27 Mayıs 1607 tarihli ikinci bir zeyl vakfiyesi de mevcuttur.¹¹ Hem Kıbrıs adasından bir vakfiye örneğinin de çalışmaya dahil edilmek istenmesi hem de vakıf kurucusu olarak "paşa" unvanlı olanların tercih edilmesi bu zeyl vakfiyenin çalışmaya dahil edilmesinde belirleyici olmuştur.

Vakfiyelerin çoğunun dili Osmanlı Türkçesi'dir. Ancak Halep ve Kerkük Kadılıkları'nda tanzim edilen vakfiyeler Arapça olarak kaydedilmiştir. Vakfiyeler yazıldıkları dil bakımından incelendiğinde ise ilk dikkati çeken husus, vakfiyelerin her birinin yazıldıkları dönemi yansıtır nitelikte kendine özgü edebi bir üslûba sahip olmalarıdır. Örneğin, Halep'te İbşir Mustafa Paşa tarafından kurulan vakfın mescidi

⁹ Örn. bk. (VGMA, 617: 160/82).

¹⁰ Örn. bk. (VGMA, 624: 207/151).

¹¹ Bk. (VGMA, 624: 209/152; 210/153).

anlatılırken, Kur'an ve hadîslerden referanslarla, mescid yapmanın önemi ve yapının özellikleri şöyle tasvir edilmiştir:

“... Hazreti vezîr-i müşârun-ileyh rûşen rey' ve müşîr-i hâtîr karfermayi 'innemâ ya'muru mesâcidellahi men amene bi'llâhi vel-yeomîl ahiri' mazmûn-i fâhîrînde işâret olinan mü'minini uli'l-mefâhir silkinde mümtâzım 've men bena lillâhi mesciden benellahu lehu beyten fi'l-cenneti2 hadî's-i şerîfi mutazammun olduğu ni'ami cezîle va'd kerîm ile mütena'im olmak emniye ve ricâsiyle arsa-i merkûme üzere binâsi sengin esasi rengin zînet safa bahş 'le-mescidü'n üssise alâ't-takva' ile müzeyyen ve mücellâ ve hilye-i cemîle-i 'semi'na ve ata'na gufrâneke rabbenâ' ile muhâlla bir mescid-i şerîfi di'l-küşa ve ma'bedi lâtifî bi-hemtâki cânibine nâzır timurlu fahire pencerele ve kebîr ve sağır derûn ve birûnunda iki 'âlî suffeler ve rihami saf ile döşenmiş saha-i simaviyye ve i'lam-i evkat-i salât için bâb-ı mescid-i şerîf üzerine bir minare müştemildir...” (VGMA, 582-1: 258/180).

Vakfiyelerin kaydedildiği defterlerin yapısı ve el yazısı ile vakıfların büyüklüğü, akar/hayrât durumlarına göre vakfiyelerin sayfa adedi de değişmektedir. Örneğin İstanbul'da kurulan Vezîr-i a'zâm Köprülü Mehmed Paşa'nın vakfiyesinin istinsâh nüshası 13 sayfa iken, Halep'te kurulan Sadr-ı Esbâk, Vezir, Çerkes İbşir Mustafa Paşa bin Abdulmennan'ın vakfiyesi 4 sayfa ve Ohri'de kurulan Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa vakfiyesi 1 sayfadan azdır.

II. Vakfiyelerin İçerik Bakımından İncelenmesi

Sicile kaydedilmiş olma şartı bir vakfiyenin hukuken geçerli olabilmesinin ön koşulu idi. Vakfiyenin yalnız başına hüccet (delil) olma özelliği taşımayacağı görüşünde olan Hanefi hukukçuları, vakfın hükmi şahsiyet kazanabilmesi için vakfiyelerin sicile kaydedilmesi gerekliliğini vurgulamışlardır (Berki, 1966). Örneğin Şehsuvar Paşa tescil için oğlu Mehmed Bey'i tescil mütevellisi tayin etmiş, Girit Fatih Gazi Hüseyin Paşa ise Ebubekir Ağa'yı tescil mütevellisi tayin etmiş, vakfiye “Mehmed el-Kâdî be-Ordu-yı Hümâyun” tarafından tanzim edilmiştir (VGMA, 488: 431/01). Zeynelabidin Paşa için tescil mütevellisi olarak Ali Efendi atanırken, Ohri Kadısı Mehmed Efendi ile Mahmud Paşa Mahkemesi Nâibi Vasfi Efendi tarafından tanzim edilmiştir (VGMA, 623:330/335).

Bazı durumlarda vakfiyelerde tanzim edilmiş tarihlerinden ayrı bir tarih kayıt usulü benimsendiği görülmüştür. Bu da vakfiyenin tanzim edildiği yani yazıldığı tarihten ayrı olarak, vakfiyenin tescil edildiği yani istinsâh kopyasının kaydedildiği tarihi ifade etmektedir. Bu kayıt, çoğu örnekte vakfiyenin başına not edilirken, bazı vakfiyelerde ise sonda yer almıştır. Örneğin, Kıbrıs'ta Evâil-i Receb 1010/4 Ocak 1602 tarihinde Cafer Paşa tarafından kurulan vakfın tescil kaydı vakfiyenin başında şöyle yazılmıştır: “Vakf-ı merhûm Ca'fer Paşa der Cezire-i Kıbrıs kayıt şude bâ ferman-ı âli el vâki' fi 7 Zilhicce sene 1149” (VGMA, 624: 373/351). Öte yandan, İzmir'de Mehmed Paşa tarafından kurulan vakfın tescil kaydı vakfiyenin sonunda, nezâret görevi zikredildikten sonra kaydedilmiştir. Vakfiyenin kayıt süreci kısaca tanımlanarak; İzmir Kadı Nâibi tarafından onaylanan ve kişinin elinde olan vakfiyenin Rumeli Kazaskeri tarafından kontrol edilerek i'lâm gönderildiği, ve bu i'lâm gereğince gönderilen

fermân-ı ‘âlî’ye göre kaydedildiği belirtilmiştir.¹² Bir diğer örnekte ise, Ohri’de Zeynelabidin Paşa tarafından kurulan vakfın vakfiyesinin vakıf kurucusunun evlâdı ve vakfın nâzırı olan Ayşe Hatun’un arzuhâli ve fermân-ı ‘âlî gereğince kaydedildiği yazılıdır.¹³ İvaz Paşa’nın vakfiyesinde ise vakfın nâzırı Abdullah Efendi’nin arzuhâli, Rumeli Kazaskeri Bitlisi Mehmed Efendi i’lâmı ve fermân-ı ‘âlî gereğince kaydedildiği belirtilmiştir.¹⁴ Kerkük örneğinde ise vakıf görevlilerinin istid’âsı üzerine, Mahmudpaşa Kadı Nâibi’nin i’lâmı ve fermân-ı ‘âlî gereğince vakfiyenin kaydediliği yazılıdır.¹⁵

Bazı istinsâh nüshalarında ise vakfiyenin nereden kopya edildiği yazılmıştır. Örneğin, Halep’te kurulan İbşir Mustafa Paşa bin Abdulmennan’ın kopya edilen vakfiye nüshasının sonunda; “Sûretün uhricet-‘ani’s-sicîlli’l-mahfûzi fi-Medînet-i Hâlebi’ş-Şehbâ” denilmek sureti ile kaydın Halep Şer’iyye Sicili’nden kopya edildiği not edilmiştir. Bosna’da Abdülbaki Paşa bin Ebulvefa tarafından kurulan vakfın vakfiyesinde ise Bosna Kadılığı’nca tanzim edilmiş olduğu, 1245 yılında ise İstanbul’da tescil edildiği kaydedilmiştir (VGMA, 632: 110/44).

Burada bazı örneklerine yer verdiğimiz tescil kayıtlarında da görüldüğü üzere, vakfiye metinleri başlamadan önce vakfiyelerin hangi süreçler sonucunda ve ne gibi gerekçelerle kopya edilerek yazıldıkları kısaca açıklanmıştır. Bu kayıtlar örneğin, Cafer Paşa, İvaz Paşa, Abdülbâkî Paşa, Gazi Hüseyin Paşa, Zeynelabidin Paşa örneklerinde vakfiyelerin tescil kaydı vakfiyelerin baş kısmında yer alırken, Şehsuvar Paşa ile Mehmed Paşa vakfiyelerinde sonda yer almıştır. Köprülü Mehmed Paşa, İbşir Mustafa Paşa ve Nasuh Paşa vakfiyelerinde ise tescil kaydı bulunmamaktadır.

Vakfiyelerin metinlerine gelindiğinde ise; vakfiyeler belirli bir düzen içerisinde yazılmışlardır. Örneğin, Yediyıldız tarafından vakfiyelerin içeriğine yönelik yapılan tasnifte; ideal bir vakfiye başlıca yedi bölümden oluşur (VGMA, 488: 431/01). Çevrimli tarafından hazırlanan doktora çalışmasında da benzer bir yöntem benimsenmiştir (Çevrimli, 2016). Bu bölümler ise; kadı onayı, dua, vâkıf, akar ve hayratlar, gelir kaynakları, hayır hizmetleri ve personel, hâkimin görüşü ve dua-beddua düzeninde

¹² “Ve Medîne-i İzmir nâibi Mahmud bin Mustafa Efendi imzâsıyla yedinde olan vakfiyesine nazar olundukda mazmûni muktezâ-yı şer’i şerîfe mutâbık olub min külli’l-vüücûh ihticâca sâlih ve mazmûni ile amel olunmağa lâyük ve ahra olduğun Rumeli Kazaskeri Şer’iyatçısı Derviş Mustafa Efendi i’lâm itmekle i’lâmı mücibince Anadolu Muhasebesine kayıd olunmak bâbında fi 14 Muharrem sene 1142 târihinde sâdır olan fermân-ı ‘âlî mücibince kayıd olunmuşdur” (VGMA, 480: 106/14).

¹³ “Vakf-ı Câmî-i şerîf ve Zâviye-i sâhibü’l-hayrât merhûm Zeynelabidin Paşa der-Medîne-i Ohri kayd-şode müceddeden be-Muhâsebe-i Evkâf-ı Küçük ber-mûceb-i vakfiye bâ-arzuhâl-i Ayşe Hâtun an-eolâd-ı vâkıf ber-vech-i meşrûta en-nâzır ve bâ-fermân-ı âli el-vâki’ fi 20 Zi’l-hicce sene 1132.” Bk. (VGMA, 623: 330/335).

¹⁴ “Vakf-ı merhum İvaz Paşa der-Silistre kayd şude be-Muhasebe-i Evkâf-ı Küçük ba-arzuhal Abdullah ber-vech-i meşrûta en-nâzır-ı vakf-ı mezbur ve ba-i’lâm-ı Bitlisi Ahmed Efendi sadr-ı rum ve ba-fermân-ı âli el-vâki’ fi 13 Rebiülâhir sene 1155.” Bk. (VGMA, 624: 373/351).

¹⁵ “Vâkıf-ı mezbûrun vakfiyesi neski şer’i üzere tahrîr olunmuş müstenedi şer’i olmağla vakfiye-i mezbûr şurût-ı Anadolu Muhasebesi defterine kayıd olunması bâbında mürtetzika-yı vakıf istid’â-yı inâyet etmeğın fi’l-hakîka vakfiye-i mezbûre kayıd olunmağla sâliha sedd-i sedîd olduğü Mahmudpaşa Nâibi Mevlana Mustafa i’lâm etmekle i’lâmı mücibince Anadoluya kayıd ve suret verilmek bâbında fi onbeş Cemaziyelâhir sene 133 tarihinde sâdır olan fermân-ı ‘âlîşan mücibince kayıd olundu aynıyla mahallinde işbu sûret vaz’ ve nakil olundu.” Bk. (VGMA, 488: 431/01).

detaylandırılmışlardır (VGMA, 488: 431/01). Öte yandan, akar ve hayrâtı nispeten sınırlı sayıda olan veya nukûd vakıfları gibi küçük vakıflara ait vakfiye veya zeyl vakfiyelerde bu yedi bölümün tümünü bir arada görmek pek de mümkün olmamaktadır. Örneğin, Cafer Paşa bin Abdülmennan'a ait zeyl vakfiye yalnızca vakfın kurucusu, akarları, görevlileri, ücretleri ile vakıf yönetimine ilişkin hususları içeren oldukça kısa bir vakfiyedir. Diğer yandan, özellikle sultan, hanım sultan ve paşalara ait büyük vakıfların vakfiyeleri çoğunlukla bu yedi bölümü içermektedir. Bu büyük vakfiyelerde bölümlerin sayısının alt başlıklarla arttırılabilmesi de mümkündür. Örneğin, çalışma kapsamında incelenen Köprülü Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde bu başlıkların çoğaltılması mümkün iken, İvaz Paşa'nın vakfiyesinde de sınırlı sayıda başlık yer almıştır.

Mevcut çalışmada da vakfiyelerin incelenmesinde bu tasnif benimsenmekle birlikte, vakıfların yönetim ve denetimlerinin ayrı bir başlık altında incelenmesi önerilmiştir. Zira vakfiyelerde vakıf görevlisi, hayır şartı olmadığı durumlarda bile vakıfların yönetim ve/veya denetimlerine ilişkin şartlar kaydedilmiştir. Vakıfların idaresi, 1826 yılında Evkaf Nezâreti'nin kuruluşuna kadar vâkıflar tarafından tayin edilen şartlara göre yetkilendirilen mütevelliler tarafından yürütülmekte idi.¹⁶ Vakıfların yönetimi vakıf kurucuları tarafından tespit edilmiş ve vakfın yönetimine dair genel ve özel koşullar vakfiyelerde açıkça ifade edilmiştir. Bu koşullar vakıf kurucusunun vefatından sonra da mütevelliler için geçerliliğini devam ettirmiştir. Çoğunlukla vakıfların ilk fiili yöneticileri vakfı kuran kişiler olmakta idi. Bu konuda sultan vakıfları ile diğer mütevazî vakıflar arasında yetkilendirilen kişiler bakımından pek de fark olmadığı dikkati çekmektedir.¹⁷ Öte yandan, vakıfların denetimleri konusunda sultan vakıfları ile diğer mütevazî vakıflar arasında yetkilendirilen kişiler bakımından önemli farklar bulunmaktadır. Şöyle ki; yerleşik geleneğe göre, Osmanlı sultanları ve hanedan mensupları vakıf kurarken, pratik sebeplerle, denetimini sadrazamlara, şeyhülislamımlara, dârüssâde ağalarına ve diğer önde gelen paşalara ve devlet adamlarına emanet ettiler. Uzun vadede, vakıfların gelecekteki birikimleri göz önüne alındığında, bu denetçiler muazzam miktarda taşınır ve taşınmaz malın komutasına geldiler ve sonuç olarak muazzam bir siyasi himaye gücüne sahip oldular. Bu, vakfın, siyasi nüfuzun devamı için elzem olan iki unsur olan ekonomik güçlerini ve himaye ağlarını geliştirmek için Osmanlı seçkin gruplarının vazgeçilmez bir parasal aracı olduğunu da göstermektedir (Argun, 2021, s. 137-138).

17. yüzyılda Osmanlı paşaları tarafından kurulan vakfiyeler içerik bakımından bu sekiz başlık altında kısaca incelenecek olunursa şöyle bir tablo ile karşılaşılır:

¹⁶ Vakıfların menşei ve Evkâf Nezâreti hakkında bk. (Köprülü, 1983, s. 351-408; Akgündüz, 1988, s. 224-243).

¹⁷ Örn. bk. (VGMA, 624: 210/152; 624: 373/351; 632: 110/44; 488: 431/01; 610: 205/243; 623: 330/335).

Tablo 2: Vakfiyel/ Zeyl Vakfiye Kısımları

No	Vakıf Kurucusu	Kadı Onayı	Dua	Vâkıf	Akar ve Hayrâtlar	Gelir Kaynakları	Hayır Hizmetleri ve Personel	Vakıfların Yönetimi ve Denetimi	Hakimin Görüşü ve Dua-Beddua
1	Cafer Paşa bin Abdulmennan	-		X	X	-	X	-	-
2	İvaz Paşa	-	-	X	X	-	X		X
3	Nasuh Paşa bin Zeynelabidin Ağa	X	X	X	X	-	X	X	X
4	Abdülbaki Paşa bin Ebulvefa	X	X	X	X	X	X	X	X
5	Şehsuvar Paşa	-	X	X	X	X	X	X	X
6	Gazi Hüseyin Paşa	X	X	X	X	X	X	X	X
7	İbşir Mustafa Paşa bin Abdulmennan	X	-	X	X	X	X	X	X
8	Köprülü Mehmed Paşa	X	X	X	X	X	X	X	X
9	Mehmed Paşa ve Rufekası Vakfı	-	-	X	X	X	X	X	-
10	Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa	X	-	X	X	X	X	X	X

2.1. Kadı Onayı: Vakfiyenin bu ilk bölümünde “Medîne-i Sarây Bosna, Halebü’ş-Şehbâ, Âsitâne-i ‘Âliyye, Medîne-i İzmir humiyyet ani’l-âfât ve’d-tedmîr” gibi elkâblar da eklenilerek vakfın kurulduğu şehir kaydedilir. Bu bilgiyi vakıf kurucusunun statüsüne göre kaç kadı (kazasker, nâib, hâkim) tarafından onaylandığı bilgisi takip eder. Bazı örneklerde ise padişah tuğraları veya mühürlerinin yer aldığı görülür. Örneğin, Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa bin Ebulvefa’nın vakfiyesinde onaylayan üç kadının isimleri ve görev yerleri şöyle kaydedilmiştir: “Bâ-imzâ-yı Mehmed bin Süleyman el-Kâdî bi-Medîne-i Sarây Bosna, ufiye anhümâ, bâ-imzâ-yı Zekeriya bin Yahya el-Kâdî bi’l-askeri’l-muzafferî Rumeli, ufiye anhüma, Mehmed bin Ahmed Şeyhülislâm el-Kâdî bi’l-askeri’l-muzafferî Rumeli, ufiye anhümâ.” Girit Fatihî Gazi Hüseyin Paşa’nın vakfiyesinde ise vakfiyeyi onaylayan kadı “be-nemekahu’l-fakîru ileyhi te’âlâ ve tekaddese Mehmed el-Kâdî be-Ordu-yı Hümayun” şeklinde kaydedilirken, Ohri’de kurulan Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa’nın vakfiyesi “Bâ-imzâ-i Mehmed Efendi Kazâ-yı Ohri, bâ-imzâ-i Vasfi Efendi en-nâib bi-Mahkeme-i Mahmud Paşa” şeklinde kaydedilmiştir.

2.2. Duâ: Kadı onayını takip eden kısımda vakfiyeler “besmele hamdele salvele” denilen ve Allah’a hamd ve Hazret-i Peygambere salât u selâm getirilen duâ kısmı ile devam eder. Vâkıfın hangi gerekçelerle vakfını kurduğu çeşitli ayet ve hadislerle referansla yine bu kısımda anlatılır. Bu bölüm vakfın büyüklüğüne göre bazen etraflıca anlatılırken, daha mütevazî vakıflarda kısaca tanımlanır. Örneğin, Nasuh Paşa tarafından kurulan vakfın dua kısmında yalnızca “el-Hamdü li’llâhi ve’s-salâtü alâ-

nebiyyihî Muhammedin ve âlihî ecma'în" duasına yer verilmişken, bu kısım Abdülbâki Paşa'da "Hamd-ı nâ-mahdûd ve şükr-i nâ-ma'dûd ol vâcibü'l-vücûd zü'l-gâyeti ve'l-cûd hazretine ki..." cümlesi ile başlayan dua kısmı biraz daha uzundur. Bu kısımda vakıf kurmaktaki dinî gayeler: "Allah'a karz-ı hasenle (gönül hoşnutluğuyla) ödünç vermek, hayır işlerinde koşuşturmak, hayır işlerinde (hayrâтта) yarışmak, Allah yolunda (fî sebilillâh) harcamak (infak); yoksulu doyurmak; (mala olan sevgiye rağmen) ondan, akrabaya yetimlere yoksullara vermek), itâ, sadaka vermek" şeklinde ifade edilmiştir (Yediyıldız, 1988, s. 23-24). Hadislerden belki de vakıf kurumunun gelişmesinde büyük rol oynamış olan en bilinen hadiste: "İnsan öldüğü zaman artık hayır işleyemez ve ancak kendisinden sonraya üç şey kalır: sürekli sadaka (sadaka-i câriye), başkalarına fayda sağlayan ilim ve kendisine dua eden hayırlı evlat" olduğu belirtilmiştir. Çoğunlukla vakfiyelerin giriş kısımlarında yer verilen bu hadisteki "sürekli sadaka" İslam toplum ve devletlerinde "vakıf" olarak değerlendirilmiştir (Ömer Hilmi Efendi, 1977, s. 13; Berki, 1966, s. 4; aynı yazar, 1958, s. 20).

Hamdele salvele denilen bu ikinci bölümde, bazı vakfiyelerde o dönemin devlet büyüklerine dua edildiği de görülür. Örneğin, Köprülü Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde dönemin sultanından şöyle bahsedilmektedir:

"...Padişah-ı İslâm şehin şâh-ı en'âm Sultani es'â'dı a'zâm rakanı mecd ü ekrem mâlikü'l emâneti'l uzmâm vârisü'l hilâfeti'l-kübrâ fâtihü meşârik ve'l meğârib el-müeyyedü bi nasrillahi'l azîz ve cündü'l gâlib es-seyfi'l-meslûl 'alâ edaillahi verresûl-i mâliki'l-memâlikil 'alem zillullahi te'âlâ 'alâ kâffeti'l-ümem kâsimü'l-kayâsire ve kahrımanü'l-kurum kâid-i selâtinü'l 'Arab ve'l 'Acem ve'r-Rûm sultan-i berreyini ve'l-bahreyn hâdimü'l haremeynü's-şerifeyn es-Sultân ibn-i Sultan es-Sultân Gazi Mehmed Han ibn-i es-Sultânü's-sa'id İbrahim Han -halledallahü hilâfete hu mâ te'akabe's-şühûru ve's-sinun ve ecrâ ahkâme saltanatihî fi eknâfi'l-rub'l meskûn Hazretleri..."

Vakfiyenin bu kısmında dönemin sultanı IV. Mehmed'i (dö. 1642-1693) öven bir bölüme yer verilir ve onun İslam'ın sultanı, hilâfet makamının vârisi, Doğu'nun ve Kuzey'in fâtih, Arap, Acem ve Rum diyarlarının sultanı, iki karanın ve iki denizin hükümdarı, Haremeyn-i Şerifeyn'in hâdimi Gazi Sultan Mehmed Han toprakları fetheden bir sultan olarak tasvir edilir ve askeri ve siyasi başarılarına vurgular yapılır. Bu pasaj, vakfiyenin yazılı satırların aralarında saklı olan diğer anlamları ile birlikte okunduğunda başka bir ifade ile metinsel bir analizi yapıldığında, kaleme alındığı dönemde mevcut saltanatın gücüne, kendisini konumlandığı dünya düzenine, siyasi ve askeri başarılarına dair de fikir edinilebilir.

Bir diğer örnekte, Abdülbaki Paşa'nın vakfının kuruluş gayesi şöyle açıklanmıştır:

"... her âkil gâfil olmayıp zaman-ı âkibetinde âkibet mülâhaza kılmağa müdâvemet ve her kâmil kâhil olmayıp avân-ı tâ'atında tâ'at ve zaman-ı isti'âtında hayrât ve hasenât ile âhiret mülâhaza itmeğe muvâzabet ide ki ekmele-i envâ'ı hayrât-ı sadakât-ı câriye ve ecmel-i esnâf-ı meberrât-ı hasenât-ı bâkîyedir ki ba'de fenâi'l-cism sebebi-i bekâ-i ism ve ba'de helâkü'l-beden mûcib-i sebât-ı zikr-i hasendir..."

Bu kısımda vakfın kuruluşundaki manevi gayeler izah edilmiştir. Kişi vefat ettikten sonra, hayırla anılmasını sağlayacak ve sevapları kesilmeyecek bir sadaka olarak vakıf kurulmasının faydaları sıralanmıştır.

2.3. Vâkîf/ Kurucu: Bu bölümde vakfı kuran kişinin; erkek veya kadın, kimin oğlu veya kızı, vakıf kurduğu sırada hangi unvanı taşıdığı veya önceki unvanın ne olduğundan bahisle tanıtılır. Çalışma kapsamında incelenen vakfiyelerden ilkinde Cafer Paşa, Abdülmennan'ın oğlu, Kıbrıs Beylerbeyi, Kaptan-ı Derya olarak kaydedilmişken, Mehmed Paşa Köprülü, Sadr-ı esbak, vezîr-i a'zam gibi unvanlarla kaydedilmiştir.¹⁸

Bazı durumlarda da vakıf kurucusunun gerek soy bağı gerekse toplumsal statüsü bakımından çeşitli sıfatlarla övüldüğü, bazı durumlarda da tarihi ve dini bakımdan önemli kişilerle kıyaslandığı görülür. Özellikle sultan ve hanım sultanlara ait vakfiye örneklerinde bu kısımlar edebi bir dille anlatılır. Örneğin, yukarıda kısım örneğine yer verilen Köprülü Mehmet Paşa'nın vakfiyesinde Paşa, zamanının Aristo'su olarak kaydedilmiştir (VGMA, 580: 127/77). Bu kısım esasında sadrazamlık makamının arzu edilen niteliklerinin heyecan verici bir manifestosudur. Bilgin, adil, erdemli, cömert, salih, saf ve alçakgönüllü bir sadrazamı temsil eder.

Vakıf kurucusunun en sade biçimde anlatıldığı Zeynelabidin Paşa'nın vakfiyesinde; "Sâhibü'l-hayrât ve râğibü'l-hasenât Zeynelabidin Paşa ibn Ali Ağa el-merhûm vaktâ ki -ed-dünya mezra'atü'l-âhire- idüğün te'emmül ve dâr-ı dünyâ dâr-ı gurûr ve fuhûr idiğün tezekkür ve dâr-ı âhîret dâr-ı bekâ ve dâr-ı sürûr idüğün tedebbür hâl-i hayâtında ve kemâl-i akl-i sıhhatinde bi-nefsihi" denilmek sûreti ile hayır ve hasenât sahibi Paşa'nın dünyanın ahiretin mezraası olduğunu idrak ederek, hayatında ve akıl sağlığı yerinde olarak kendi iradesi ile vakfını kurduğu kaydedilmiştir. Nasuh Paşa ise:

"... en'âm bi'r-re'yi's-sâib müessisu bünyani'd-devleti ve'l-ikbâl müşeyyidü erkânî's-sa'âdeti ve'l-iclâl müeyyidü'l-kavânini'l-Osmâniyye el-hakâniyye emînü's-saltanatü'l-bahîre zülâl-i ayni'd-devleti'l-kâhireti'l-'aliyyeti's-sultâniyye âferîn-i Anadolu's-seniyyeti's-seniyye mâsukûn bi-akdi'l-emâreti'l-kübrâ mesnedü müstenedi'l-vezâreti'l-uzmâ el-gâzi fi-sebîlillâh el-mücâhidu li-vechi'llâh el-mehfûfû bi-sunûfi avâkifi'l-meliki'l-müte'âl sâhibü'l-hayrâti ve'l-hasenât devletlü sa'âdetlü hâlâ sadr-ı a'zâm vezîr-i mu'azzam Nasuh Paşa -edama'llâhü te'âlâ iclâlehû- binü'l-Zeyne'l-Abidin Ağa hazretleri..."

denilmek suretiyle Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için vakıf kuran hayır ve hasenât sahibi bir sadrazam olarak olarak tanıtılır.

Vakfiyelerde genellikle vakıf kurucusu bir kişidir. Ancak bazen birden fazla kişinin bir araya gelerek vakıflar kurduğu vakfiye örnekleri de mevcuttur. Çalışma kapsamında incelenen İzmir'de kurulu Mehmed Paşa'nın vakfı rufekâsı ile birlikte kurulmuştur (VGMA, 480: 106/14).

2.4. Akarlar ve Hayrât: Bir vakfın tanzim edilebilmesinde en önemli öge, vakfa gelir getirecek ve ebedî olarak vakfı ayakta tutacak mali kaynaklar yani akarlardır. Vakıf kurucusu kendi mülkü olan bu akarları ne şekilde edindiğine dair açıklamayı sunar. Bunun için "taht-ı tasarrufunda olub (kendi tasarrufunda olan), silk-i milkimde münselik (kendi mülküm olan), ahsen-i mâlından ve atyeb-i emvalinden (kendi güzel

¹⁸ Diğer vakıf kurucuları için bk. Tablo 1.

malından), silk-i milk-i sahîhimden muntazım ve rişte-i kabz ve tasarrufumda münsecim (kendi mülküm olan)” gibi çeşitli ifadelerle bahse konu mülkün kendi mülkü olduğunu; “bâ-arz-ı hümayûn temlik” demek suretiyle de padişah tarafından mı temlik edildiğini belirtmektedir. Örneğin Girit Fatihî Gazi Hüseyin Paşa Vakfiyesi’nde ‘silk-i milk-i sahîhimde muntazım ve rişte-i kabz ve tasarrufumda münsecîb olup taraf-ı şehriyârîden nişân-ı hümayûn-ı sa’âdet-makrûn ile bu fakîre hîbe ve temlik olunan’ denilmek suretiyle kendi mülkü olan akarların padişah fermanı ile kendisine verildiği kayıtlıdır (VGMA, 610: 205/243). Köprülü Mehmed Paşa’nın vakfiyesinde ise vakfettiği bütün akarlarının ve vergilerinin dahi dönemin Sultan’ı tarafından kendisine temlik edildiği şu şekilde kaydedilmiştir: “...Her birinin hudûdu tafsîl ve beyân olunan kurâ ve mezâr’ın ve yaylaklar ve bacıpazar resimleri ve zikrolunan ekrâdın adeti ağnâm ve gayr-i rüsûmunu bana temlik ve defter hâne-i ‘âmirede mahallerine kayıt ve tasrih idüp cümlesi benim milk-i mahzım ve hakk-ı sarfım olduktan sonra...”

Vakfedilen mülk arazi ise bu arazi mîrî mi; vakfedilen mülkün tamamı mı, yoksa bir bölümü mü olduğu; vakfedilen mülkü başka vakıfdan mı kiraladığı, yoksa kendisinin başka vakfa mı kiraya verdiği; kiralama şekli (icâre-i vâhîde, icâreteyn, mukâta’a vb.) veya vakfettiği mülkü iştirâ (satın alma) yolu ile mi edindiği bilgileri açıklanır. Vakıf kurucularının vakfiyelerde şart koştukları icâr şekilleri; icâre-i vâhîde, mukâta’a veya icâre-i tavîle (icâreteyn) şeklinde üç farklı isimle tanımlanmıştır. Ayrıca önemli bir kısım vakfiyede kiralama koşulları; ecr-i misliyle ve en güzel şekilde icâr oluna şeklinde şart kılınmıştır (Demirel, 2000, s. 103). İcâre-i vâhîde yani icâre-i sahîha olarak da ifade edilen tek kira veya icâre-i ma’rûfe yani mâlum ve meşhur kira da deniliyordu (Ömer Hilmi Efendi, 1977, s. 11; Berki, 1966, s. 25). Bu usul gerek arazi, gerekse müsakkafât cinsi vakıf akarlarının kiralınmasında yaygın olarak uygulanmakta idi (Yediyıldız, 1984, s. 5). Örneğin, Şehr-i Zor Beylerbeyi Şehsuvar Paşa’nın vakfiyesinde vakfettiği hamamın “...mezkur hamam yevmî hesabı üzere icare-i cümle ile tâlibine îcâra ...” denilerek, icâre-i cümle usulü üzere günlük hesap üzerinden kiralamak isteyenlere kiralınması, Ümerâ-yı Deryadan Mehmed Paşa’nın vakfiyesinde ise, “Hudûd-ı mezkûre ile mahdutden olan dükkanlarımız yed-i mütevellî ve ecr-i misli ile tâlibine îcar olunub...” denilerek vakfedilen dükkanların ecr-i misli ile kiraya verilmesi şart kılınmıştır.

Bu dördüncü bölümde vakfiyede belirtilen gayrimenkûl ve menkûl vakfa gelir sağlayacak olan her türlü mülk veya nakit para cinsinden varlıkların işletimi ile ilgili şartlar sıralanır. Örneğin, nukûd vakfeden kuruculardan ilkinde Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa kendi malından iki yüz bin akçe vakfettiğini ve bahse konu nakdin vakfa akar satın alınarak değerlendirilmesini şart kıldığını belirtmiştir.¹⁹ Nukûd vakfedilen ikinci vakıfta ise, Zeynelabidin Paşa vakfettiği on iki bin akçenin:

¹⁹ “... atyeb-i emvâlimden yirmi kere yüz bin fiddi râyic-i fi’l-vakt akçe ki te’kiden li’l-asl nısfı on kere yüz bin akçe olur hulûs-ı niyyet ve safâ-yı taviyyet birle ifrâz ve sâir menâlimden imtiyâz hasbeten li’llâhi te’âlâ ve taleben li-rûh-i resûlîhi’l-mu’allâ vakf ve habs itdiğimden sonra nakd-i mevkûf zevâle karîb olup akârın müddet-i medûd bekâsı olduğma binâen meblağ-ı vâkaf ile mütevellî mahall-i revâc ve i’tibârda akâr iştirâ idüp mümkün olduğca akâra tebdîl itmeğe şart itmeğin...” (VGMA, 632: 110/44).

“nukûddan on iki bin nakd-ı râyici'l-vakt akçe ihrâca onu on bir buçuk akçeye mu'âmele-i şer'iyeye ile istirbâh olunmak için vakf ve habs eyledi” denilmek suretiyle, şer'i pratiklere uygun olarak vakfettiği nakit paranın 10'u 11,5 hesabı üzere işletilmesini şart kılmıştır (VGMA, 623: 330/335).²⁰

Gayrimenkûllerin coğrafi olarak buldukları yer, nitelikleri (menzil, âsiyâb, gedik, kar-hâne, dükkan, işletme, arsa, arazi, bahçe ise bahçedeki ağaçların eşcâr-ı müsmire/meyveli ağaç mı, eşcâr-ı ğayr-i müsmire/meyvesiz ağaç mı vb.), mimari özellikleri, malzemeleri, betimlemeleri, sayıları, daha önceki durumları gibi konularda etraflıca tanımlanmış detaylar yer alır. Yapının vakıf kurucusu tarafından yaptırılan yeni bir yapı mı yoksa önceden var olan bir yapının ihyâsı mı olduğu, arâzinin durumu, komşuları tanımlanır. Örneğin Şehsuvar Paşa Kerkük'te vakfettiği hamamı detaylı bir şekilde tanımlamış ve işletim usullerine ilişkin şartları da şöyle sıralanmıştır: “...mülkü müştêra ve mevkufum olan mahdûd ve mümtâz arazi üzerinde bir bâb musakkaf hamam bina ve vakf-ı sahîh-i müebbed ve habs-i sarîh-i muhalled ile vakf ve habs edüb şöyle ta'yini şurût kuyûd eylediği mezkûr hamamı halâ yevmî elli akçe ve her birinin evi onbeş akçe rayiç olduğu üzere şurût kuyd eyledim ki mezkur hamam yevmî hesabı üzere icâre-i cümle ile tâlibine icâra oluna...” denilerek, icâre-i cümle usulü üzere günlük hesap üzerinden kiralamak isteyenlere kiralanması şart kılınmıştır (VGMA, 488: 431/01). Mehmed Paşa ise vakfiyesinde vakfettiği dükkanların “...hudûd-ı mezkûre ile mahdudten olan dükkanlarımız yed-i mütevellî ve ecr-i misli ile tâlibine icar olunub...” denilerek vakfedilen dükkanların ecr-i misli ile kiraya verilmesi şart kılınmıştır (VGMA, 480: 106/14).

Yine bu bölümde vakıf kurucusunun yaptırdığı hayrât eserlerin adları (câmi'/ma'bed-i münîf, kervansaray/hân-ı kârbâna, tekye/tekke/tevhîd-hâne, dârü'l-kurrâ/kurrâ-hâne, darü's-ş-şifâ/müsteşfâ/hasta-hâne, kütüp-hâne/kitaphâne) çeşitli sıfatlarla betimlenmekte, nitelikleri, malzemeleri, yaptırma gerekçeleri (maddi-manevi) detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Örneğin Halep'te İbşir Mustafa Paşa tarafından Cedîde Mahallesi'nde bulunan ve Halaviyye Medresesi Vakfı'ndan olan arazinin ecr-i misli ile kiralanarak üzerine “mescid-i şerîfi di'l-küşâ ve ma'bed-i lâtif-i bi-hemtâki” bina ettirdiği, mescid yapmanın faziletlerine dair ayetlere yer verilen ve bahse konu mescidin hangi kısımlardan oluştuğunu ve özelliklerini vakfiyesinde detaylı bir şekilde anlatılmıştır (VGMA, 582-1: 258/180).

Bu örnekte de görüldüğü üzere, vakıf kurucusunun hayrâtını yaptırma gerekçesinden de söz edilmiştir. Örneğin, bir câmi'nin evkât-ı hamse/beş vakit namaz, eyyâm/bayramlar ve cum'âtta/cuma namazların kılınması, bir medreseyi dinî ve fennî ilimlerin öğrenilmesi, zâviyenin âyende- revende/gelip-gidenlerin ikâmeti, dârü'l-kurrâ'nın çocuklara Kur'an-ı Kerim öğretilmesi amacıyla yaptırıldığından söz edilir. Hayrât eserler tanıtılırken de yine binanın müceddeden/yeni inşa mı yoksa kâin/önceden var olan başka bir vâkıfın eserinin ihyâsı mı olduğu belirtilerek, binalar, yer, mekân, bazen malzeme ve plan olarak tanımlanır. Örneğin, yine Halep'te İbşir Mustafa Paşa'nın vakfiyesinde Halep'te Bâbü'l-Ferec meydanında mevcut olan

²⁰ Vakfiyelerde genellikle “...meblağ-ı mezkûr alâ vecih'l-helâl yed-i mütevellî ile istirbâh oluna...” ifadesi yer almaktadır (Akgündüz, 1988, s. 151-164).

çeşmenin zamanla harap bir duruma düştüğü, Müslümanların evlerine zarar veren su yollarının ise değiştirilerek bina eylediği çeşme ve su yolları şöyle açıklanmıştır:

“...Mahrûse-i mezbûrede vâki' bâbü'l-ferec zâhirinde olan çeşme müür-u eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile harap olur münkâtî'ü'l-mâ olmakla etrafında olan ahâli-i mahâllat küll-i üsret ve gilleti ma'den ziyâde zahmet ve meşakkat ceküp mecrayı mâ'i merkûmun tathîr ve ta'mîr ve cümle mâ'nun râb-ı sarf ve harc eyledikleri meblağ mukabelesinde vezir-i müşârün-ileyh hayrâta cârî olmak üzere binâ ve termîmin ahâlisi murad idüp ma'rifet-i şer' ile keşf ve tahmîn ve ancak üç bin gurus ile mümkinü'l-husul olduğu tahkik ve tebeyyün olundukda ma'i merkûmun mebde' ve mecrası ki urid bik sakiyesi demekle ma'ruf ve şer'iatli nâm mahâlde vâki'â sakıyedir mahall-i merkûmdan çeşme-i mersûmeye varınca mecrasında müteaddit garlar olup ahyanen münhedim olmakla nice ümmet-i Muhammedin menzillerine zarar isabet idüp savnen li-bâd mecrâyı ma'i merkûmu semt-i ahare tevcih ile ebede'l-âbad cârî olmak üzere mecrası tahvîl ve binâ ve meblağ-ı mezbûru tamamen sarf ile müceddeden ta'mîr ve inşâ olunur ve hazreti vakıf-ı ruşenra inşâ eylediği imâretin cânib-i garbisinden ubur etmekle mahall-i merkûma bi-çeşme-i âli binâ ve zülali kevser âsa icrâ idüp ebna-i sebil ve saîr ibâd inâyeti mu'tadi rabbi celîl için vakıf ve tesbil eyledi...” (VGMA, 582-1: 258/180).

Çalışma çerçevesinde incelenen diğer vakfiyelerde de çok sayıda akarlar ve hayrat eserler vakfedilmiştir. Bahse konu hayrâtlara ilişkin hazırlanan Tablo 3 aşağıdadır:

Tablo 3: Vakıf Hayrâtlar

Sıra No	Vakfın Kurulduğu Yer	Vakıf	Hayrât Eserleri
1	Kıbrıs	Kıbrıs Beylerbeyi, Kaptan-ı Derya, Cafer Paşa bin Abdülmennan	
2	Silistre	Emîrül-Ümerâ İvazPaşa	Silistre'de bina olunan bir câmi-i şerif ve ma'bed-i münif, bir muallimhane, on aded hüccüratı haviye zaviye, bir buzhane
3	Ankara	Sadr-ı a'zâm, Vezîr-i mu'azzam Nasuh Paşa bin Zeynelabidin Ağa	Beypazarı'nda câmi-i şerif Naallu derbendinde binâ olunan hân, hammâm, câmi-i şerif ve mekteb Karye-i ulaşlarında ifrâz olunan arâzi-i mersûme üzerine binâ olunan hân ve câmi'i şerif ve mekteb ve hammam
4	Bosna	Defterdâr-ı Şikk-ı Evvel, Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa bin Ebulvefa	Yeni Kapu hâricinde vâki' merhûm Şah Sultân binâ eylediği câmi-i şerif mukâbelesinde binâ olunan türbe-i şerif
5	Kerkük	Şehr-i Zor Beylerbeyi, Hafız Şehsuvar Paşa	Kerkükte mescid-i şerif ve mabed-i münif sağır ve kale-i mezburda cami-i münif
6	Girit	Paşa, Vezir, Girit Fatihi, Gazi Hüseyin Paşa	Resmo'da tamir ve tathîr eylediği cami-i şerif Resmo'da bina eylediği imaret
7	Halep	Sadr-ı Esbak, Vezir, Çerkes İbşir Mustafa Paşa bin Abdülmennan	Halep'te bir mescid, mescid içerisinde bulunan mekteb merdiveni içerisinde kasta'li latîf, Babü'l-Ferec'de bir çeşme, Halep yakınında menzilgâh,

			Han'da cami-i şerif, Han'da çeşme ve musalla, Kayseriye
8	İstanbul	Sadr-ı esbak, Vezîr-i a'zâm, Köprülü Mehmed Paşa	Bozcaada'da Mihçı Camii olarak bilinen camii ve bir Mektebi Rum'elinde Yanya Kal'ası dâhilinde bina ettirdiği bir Camii ve bir Mekteb Rum'elinde Moruş suyu yakınında bir Mekteb Yanya'da Cisir Arad adlı mahalde bina ettirdiği bir camii, bir imaret, bir han, köprü Varad (Verat)adlı yerde bir camii, mekteb ve medrese Arnavud Belğıradı kazasına tabi Roznik nam karyede bina ettirdiği camii ve bir mekteb Anadolu'da Lefke kazası ile Söğüt Tepe arasında Karaoğlan Beli denilen yerd bina ettirdiği camii, mekteb, iki çeşme ve han Amasya Sancağında - Gümüş Kazasına tabi Hacıköyü demekle maruf karyede bina ettirdiği camii ve mekteb, iki han ve iki halvetli bir hamam. Sivas Sancağında Turhal (Tokat) bina ettirdiği han, Yuva, Kuçkunu ve Köprü'de Çeşmeler ve Namazgâh. Bolu sancağında Taraklı Borlu kasabasında bina ettirdiği camii ve mekteb Malatya Sancağı'nda Akcadağ nahyesinde Hanihekim denilen yerde bina ettirdiği camii ve han ve pilanga Halep eyaletinde Cisir-i Şuğur denilen mahalde bina ettirdiği camii, mescid, mekteb, han ve kal'a ve hamamı. İstanbul'da Tavukpazarı yakınında Dikilitaş hizasında on hücreli Darül hadis, Darül kurra, sebil, çeşme ve bir türbe.
9	İzmir	Ümerâ-yı Deryadan Mehmed Paşa ve Rufekası Vakfı	
10	Ohri	Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa	Medîne-i Ohri mahallâtundan İskender Bey Mahallesi'nde vâki' bir karğir câmi'-i şerif, mülâsik bir tekye ve kurbunda beş aded talebe-i ilm için hücre ve bir matbah.

Vakfiyelerde yer alan hayrât eserlerin liste halinde sunulduğu Tablo 3 incelendiğinde; Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinde vakfedilen en fazla hayrât eserin Köprülü Mehmet Paşa Vakfı'ndan olduğu görülmektedir. Anadolu'da Samsun-Vezirköprü, Amasya-Gümüşhacıköy, Tokat-Turhal, Malatya-Hekimhan, Safranbolu, Bilecik-Vezirhan, Bozcaada, Rumeli'de Yanova, Arad, Varad, Berat-Rudnik, İstanbul ve Suriye'nin İdlip İline bağlı Cisir-Şuğur İlçesinde eserleri bulunmaktadır. Başta Anadolu olmak üzere birçok bölgede imar faaliyetlerine girişen Köprülü, özellikle Osmanlı toprakları içerisinde geçen ticaret yolları ve ticaret merkezlerindeki güvenliği sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunarak, yeniden Anadolu'nun eski ticari potansiyelini yakalamasına çabalamıştı. Topçu'ya göre, Paşa'nın menzil yolları

üzerinde inşa ettirmiş olduğu külliye devletçi yönünü ön plana çıkarırken, çeşitli görevlerde bulunduğu bölgelerde ve memleketinde yaptırmış olduğu anıtlarsa hayırseverlik yönüne vurgu yapmaktadır (Topçu, 2010, s. 493-94). Örneğin, bu menzil külliyelerinden Suriye'nin İdlib iline bağlı Cısr-i Şuğur Kasabası'nda bulunan, özellikle 17. yüzyılda Anadolu sağ yolu üzerinde Osmanlı toprakları içerisinde hacca gitmek isteyen hacılar tarafından kullanılan önemli bir menzil merkeziydi. Bölgenin güvenliğini sağlayarak yerleşim yerinin gelişmesine öneayak olan külliye, hacıların konaklamalarına yönelik olarak bir hanı, dini ve sosyal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik cami ve hamamı ihtiva etmekte idi (Topçu, 2012, s. 237). Yine Topçu'ya göre, Paşa'nın vakfiyesinde detaylı bir şekilde anlatılan ve İdlib-Cısr-i Şuğur, Malatya-Hekimhan, Bilecik-Vezirhan, Kayseri-İncesu gibi yerlerde kurmuş olduğu vakıflar ile buraların iskâna açılarak gelişmesi sağlanmış ve yeni şehirlerin kurulmasına vesile olunmuştur (Topçu, 2010, s. 495-96).

Köprülü Mehmet Paşa'yı Halep'te vakfettiği hayrâtları ile İbşir Mustafa Paşa takip etmiştir. Ancak vakfın akar ve hayrâtları Halep kenti ile sınırlı kalmıştır. Benzer şekilde, İvaz Paşa'nın hayrâtları Silistre; Nasuh Paşa'nın Ankara; Şehsuvar Paşa'nın Kerkük; Gazi Hüseyin Paşa'nın Girit ve Zeynelabidin Paşa'nın da Ohri ile sınırlı kalmıştır. Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa'nın hayrâtları ise İstanbul'dadır. Cafer Paşa ise zeyl vakfiyesinde, daha önce kurmuş olduğu vakfına akar ilavesi yapmış, herhangi bir hayrât eser vakfetmemiştir.

Çalışmada zeyl vakfiyesine yer verilen Cafer Paşa ile Mehmed Paşa dışındaki vakıfların her birinin en az bir câmi-i şerif vakfettiği görülmektedir.

Vakfın daimi oluşu şartı gereği akar ve hayrâtların mevcudiyetinin muhafazası bu yapıların tâ'mir ve ihyâsına yönelik şartlar yine vakfiyenin bu dördüncü bölümünde zikredilir. İhtiyat akçesi tahsisi veya rakabe uygulamasının yapıldığı, tamir ve ihyâsının bazen her yıl bazen belli aralıklarla yapılmasının, hatta yapıların herhangi bir nedenle harap veya yok olması durumunda tekrar tekrar yapılmasının şart kılındığı görülür. Örneğin, Zeynelabidin Paşa'nın vakfiyesinde "... vakf olan akârât ta'mir ve termîme muhtâc oldukda cümle mürtezikanın ma'rifetiyle ta'mir ve termîm oluna ki vakfın zevâyid ihâta itmez ise vazîfelerinden rakâbe oluna..." denilmek suretiyle vakfın gelirlerinin tamir ve termime yetmediği durumlarda vakıf görevlilerinin ücretlerinden kesilerek vakfın gerekli tamir ve termiminin yapılması şart kılınmıştır (VGMA, 623: 330/335). Köprülü Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde ise vakıf çalışanların ücretlerinin ödenmesinden önce vakıf binaların gereken onarımlarının yapılması, galle fazlasının tamirata sarfolunması ve tamir gerekmezse ihtiyat akçesi olarak saklanması şart kılınmıştır. Öte yandan, Turhal'daki dolabın tamiri için günlük 8 akçe ve hanın tamiri için günlük 10 akçe ve su mecrasının tamiri için günlük 2 akçe de yine aynı vakfiyede ihtiyat akçesi olarak tahsis edilmiştir (VGMA, 480: 106/14).

2.5. Vakıf Görevlileri ve Hayır Hizmetleri: Osmanlı vakıf görevlileri temel olarak idari ve hizmet personelinden oluşmakta idi (Öztürk, 1995, s. 169). Biz bu çalışmada idarî personeli ayrı bir başlık altında inceledik.

Vakıf hizmetlerinin devamlılığı ve niteliği için mesleki yeterlilikleri, ahlâki vasıfları, yapacakları işler ve alacakları ücretler vakfiyelerde açıkça belirlenmiştir.

Vakıf görevlilerinin bu kişisel özelliklerinin yanı sıra vakfiyelerde sayıları gibi nicel özelliklerinin çok detaylı tasvirlerine rastlamak mümkündür. Ehl-i vezâif, vakıf mürtezikasî gibi çeşitli adlarla anılan vakıf görevlilerinin tespiti de vakıf kurucusunun iradesine bağlıydı. Burada vakıf kurucusu öncelikle görevlilerin nitelikleri, görev tanımları, çalışma süreleri, alınacak ücretleri, uyulması gereken kural ve yaptırımları sıralar. Gerekteğinde yapılacak uyarılar, gerektiğinde verilecek cezalar ve personel için kurulan denetim mekanizmalarından bahsedilir. Bu bölümde günümüzde olmayan birçok meslek tipinin yanı sıra az da olsa günümüzde var olan meslek ve görevli çeşitlerine de rastlamak mümkündür. Örneğin, İbşir Mustafa Paşa Halep'te vakfettiği çeşmelerin termîmi için "kanavâtî"ler tayin etmiştir (VGMA, 582-1: 258/180).

İncelenen vakfiyelerde ayrı bir bölüm olarak ele alınabilecek kadar kapsamlı hayır hizmetlerine yer verilmiştir. Vakfiyelerin bu kısmında mevlüt okutulması, zebh/kurban kesilmesi kıyafet dağıtılması, yemek verilmesi, misafirlerin ağırlanması, ikmâl-i tahsil/öğrencilerin tahsili Mekke-Medine'de yapılan hizmetler, dini iş ve işlemlerle ilgili yapılan tahsisatlar da detaylı bir şekilde anlatılır. Bu anlamda en fazla tahsisat ve ihsan İbşir Mustafa Paşa tarafından Mekke ve Medine'de okunacak ayetler ve dualar ile örneğin Halep'de sâkin es-Seyyid Abdulkafi ibn'z-Zenabilî'ye, Medine'de eş-Şeyh Abdurrahmân el-Mağribî gibi önde gelen alimlere de tahsisatlar yapılmıştır (VGMA, 582-1: 258/180). Köprülü Mehmed Paşa da vakıf gelirlerinden verilmek üzere eşi Ayşe Sultan'a günlük 200 akçe tahsisat yapmıştır (VGMA, 580: 127/77).

Yine bu bölüm başlığı altında ele alınan diğer bir konu da "zevâid-i vakıf, izdiyâd-i vakıf, galle fazlası, gelir fazlası gibi farklı şekillerde ifade edilen fazlanın ne şekilde tasarruf edileceği meselesi idi. Vakfın gerekli tamir ve bakımları yapıldıktan, bütün vergi ve giderler ödendikten sonra arta kalan gelirin nasıl değerlendirileceği konusunda şart-ı vâkıf (vâkıfın şartları) belirtilirdi. Vâkıf, kendinden sonraki nesillere pay bırakacaksa bunun dağılımını ne şekilde yapacağını açıklar. Bu bazen evlâdı, bazen evlâd-ı evlâd-ı, bazen evlâd-ı evlâd-ı evlâdına, batın tertibi, zükûr (erkek evlâdı), inâs (kız evladı), ahfâdı (torunu), câriyesi, utekâsı (kölesi) şeklinde karşımıza çıkar.²¹ Bazen de vâkıf evlada hiç birşey bırakmadan bu fazlayı tamamen hayır hizmetlerine tahsis eder. Örneğin, Köprülü Mehmed Paşa galle fazlasından 4 bin adet altın her sene Surre Emîni'ne teslim edilip, Haremeyn fukarasına hallerine göre dağıtılmasını, 4 bin altından fazla her ne kalırsa cami, mektep, imaret ve sair akarlar ve müstagallatın gereken onarımına, bu onarımdan kalan fazla da Amasya'da Kedagra'da-Köprü kasabasında vâkıfın inşa ettiridği suyolları, sebil, han, imaretin tamirine harcanmasını şart kılmıştı (VGMA, 480: 106/14). Benzer şekilde, İbşir Mustafa Paşa da vakfiyede belirtilen her türlü tamir-termim, görevli ücretleri ve diğer harcamalar karşılandıktan

²¹ Örn. Girit Fatihî Gazi Hüseyin Paşa vakfının gelir fazlası ile ilgili şöyle bir taksimat yapmıştır: "... Ba'de'l-mesârîfî'l-meşrûha fazla-i galle-i mezkûre-i hayâtında oldıkca ben mutsarrîf olam ve ba'de kazâi'n-nehâb ve likâi'r-râb ba'de'l-mesârîf fazla-i galle-i mezkûreye evlâdım ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdım neslen ba'de karnin mâ te'âkebû ve tenâselû mutasarrîf olalar ve ba'de'l-inkirâz fazla-i galle-i mezkûreye ütekâm ve evlâd-ı ütekâm neslen ba'de neslin ve fer'an gibbe aslin mutasarrîf olalar ve ba'de'l-inkirâz fazla-i galle-i mezkûre ile leyle-i kadîrde erâmil ve eytâma kaftan ve kuşak ve papuç ve kamis ve takye ve don iştirâ' olunup kibel-i şer'-i şerîfiden müstehâk olanlara tevzî olma..." Bk. (VGMA 610: 205/243).

sonra kalan gelir fazlasının 1/3'ünü sülüsü Mekke-i Mükerrreme ve 2/3'ünü de Medîne-i Münevver'e de olan fakir ve hak sahiplerine şart kılmıştır (VGMA, 582-1: 258/180).

Bu bölümde vakfiyede sınırları belirtilen menzül, dâr, beyt kelimeleri ile ifade edilen ev ve odalarda kimlerin oturacağına dair sükânâ tahsisatları da belirlenmiştir. Örneğin, Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa sınırları vakfiyesinde belirtilen ve Şah Sultân Mehmed Hân Câmî-i Şerîfi Mahallesi'nde bulunan evinin oturma hakkını hayatta oldukça kendisine, vefatından sonra el-akreb fe'l-akreb mefhûmu üzere neseben akrabasına, sonrasında azatlı kölelerine batın şartı ile onlardan da nesil kesildiğinde mütevellî ve nâzırın uygun gördüğü beldenin hayır sahibi kişilerine tahsis edilmesini şart kılmıştır (VGMA, 631: 110/44). Farklı bir örnekte ise, İvaz Paşa Silistre'de kurduğu Vakfı'nda sınırları vakfiyesinde belirtilen evin sükânâ hakkını Silistre'de vakfettiği Cami-i Şerîf'in imam ve hatibine şart kılmıştır (VGMA, 624: 373/351).

Vakfedilen gelirlerin miktar olarak paylaşımında da yine o günün terimleri ile miktar ve oranlar bildirilmiştir. Örneğin, 'ale's-seviyye (eşit), nısf (yarısı), rub' (çeyreği), Mâfaradallahi Te'âla (Allah'ın farz kıldığı gibi), mislü hazzı'l-ünseyeyn (erkeğe iki kıza bir hisse) şeklinde tanımlamalar yapılmıştır. Bazen vâkıf, fazla ile vakfa akar alınmasını şart kılabilir. Örneğin Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa'nın vakfiyesinde "meblağ-ı vakıf ile mütevellî mahall-i revâc ve i'tibârda akâr iştirâ idüp mümkün oldukça akâra tebdîl itmeğe şart itmeğin" denilmek suretiyle vakfın gelir fazlasının yine vakfa akar satın alınarak değerlendirilmesi şart kılınmıştır (VGMA, 632: 110/44). Köprülü Mehmed Paşa ve İbşir Mustafa Paşa örneğinde olduğu gibi Mekke ve Medine'deki belde halkına tahsisatlar yapıldı (VGMA, 480: 106/4; 582-1: 258/180). Vâkıfların yaptıkları bu tahsisatlardaki tanımlardan bu dönemin para, ölçü ve tartı birimleri gibi konularda da önemli bilgiler edinilmektedir.

2.6. Vakıfların Yönetimi ve Denetimi:

Vakıfların idaresini vakfın şartlarına ve şer'î hükümlere göre yürüten kimse, mütevellî idi (Pakalın, 1993, s. 484, 640). Mütevellî, nâzır, kâtip ve câbiden meydana gelen idari kadro vakıfların genel yönetiminden sorumlu görevlilerdir. VGMA'da bulunan birçok kayıta vakıfların idari görevlileri, diğer vakıf görevlilerinden ayrı olarak, "An Zâbitân-ı Vakf-ı Şerîf" olarak adlandırılmakta ve bu başlık altında mütevellî, nâzır, kâtip, câbi gibi görevliler zikredilmektedir (VGMA, 1005: 7).

Padişahlar, hanım sultanlar, paşalar, devlet erkânı ve vücûh-ı belde (önde gelenler) gibi kimselerin kurmuş olduğu vakıflarda mütevellî, genellikle halk arasında belirli derecede üne kavuşmuş, herkesçe bilinen ve itibar sahibi kişilerden belirlenmiştir. Örneğin İbşir Mustafa Paşa Halep'te kurduğu vakfının yönetimini Halep'te Nâkîbü'l-eşrâf olan Efendilere şart kılmıştır (VGMA, 582-1: 258/180). Kıbrıs Beylerbeyi Cafer Paşa ise hayatta oldukça kendisini, vefatından sonra İbrahim Bey'i, ondan sonra İbrahim Bey'in evlâd-ı ve evlâd-ı evlâdına, İbrahim Bey'in nesli kesildikten sonra ise Ayasofya mütevellisi olanlara günlük iki akçe ücret ile şart kılmıştır (VGMA, 624: 210/152). Mehmed Paşa ise İzmir'de kurduğu vakfına mütevellî ve nâzır olarak "...Şadırvan Camii'nde ve üç gün Müftü Camii'nde tedaris edüb ilmi hadis ve tefsir vesair ulum-ı nakliyye ve akliyenin tedarisine kadir müderrise" şart kılmıştır. Vakfettiği

dükkanların gelirlerinin tamamını da, tedris-i ilim, tevliyet ve nezâret ücreti olarak söz konusu müderrise şart kılmıştır (VGMA, 480: 106/14). Bazı vakfiyelerde ise, evlattan tamamen nesil kesildiğinde tevliyet görevi evlattan tamamen nesil kesildikten sonra bazı makamlara şart kılınmıştır. Şöyle ki, Şehsuvar Paşa Kerkük'te kurduğu vakfına evlattan nesli kesildikten sonra Şeyhülislâm Efendi'nin, Zeynelabidin Paşa ise Ohri'de kurduğu vakfına evlattan nesli kesildikten sonra Medine Kadısı'nın müteveli olması şart kılmıştır (VGMA, 488: 431/01; 623: 330/335). Çünkü vakfın bütün gelir ve harcamaları mütevellinin elinden geçmekteydi. Özellikle, gelirinin bir kısmı kurucusunun nesline şart koşulan vakıflarda mütevellilik de vâkıfın evlâdına geçecek şekilde belirlenmiştir (VGMA, 624: 373/351; 585: 42/45; 610: 205/243). Ancak külliye kurucuları tevliyetin evlâda intikali konusunda çok hassas davranmışlar; işi tesadüfe bırakmayarak göreve getirilecek evlâdın genellikle "aslah, erşed ve ekber" olmasını şart koşmuşlardır. Örneğin, Köprülü Mehmed Paşa Vakfı'nın tevliyeti vâkıfın oğlu Ahmed Paşa'ya günlük 150 akçe ile, Ahmet Paşa'nın vefatından sonra ön batında olan erkek evladının ekber, aslah ve erşedinin müteveli olması şart kılınmıştır. Bunların nesli kesilirse, vâkıfın evladının en salih olanına, evladın nesli kesildikten sonra azatlı kölelerinden her birine, bunlardan sonra azatlı erkek ve kadın kölelerinin erkek evladına şart kılınmıştır. Yabancı bir kimseye mütevellilik verilmesi zorunlu olduğunda nazır marifetiyle iyi ve takvalı birisi müteveli olacaktır (VGMA, 580: 127/77).

Vakıflarda yönetimle birlikte bir denetim sistemi de vardır. Bu sisteme nezâret (Berki, 1966, s. 44), bunu yerine getirene de nâzır denilmektedir. Kıbrıs Beylerbeyi Cafer Paşa Vakfı'nın nezâretini Magosa Kadısı olanlara günlük iki akçe ücret ile şart kılarken (VGMA, 624: 210/152), Sadrazam Nasuh Paşa Şeyhülislâma yıllık 10 kuruş ücretle şart kılmıştır. Nasuh Paşa ayrıca dârü's-sa'âde ve bâbü's-sa'âde ağalarının Haremeyn Vakıfları nâzırı oluşları sıfatıyla vakfın nezaretine müdahale etmemelerini de şart kılmıştır (VGMA, 585: 42/45). Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa da Şeyhülislâm Efendi'nin günlük 10 akçe ücret ile vakfına nâzır olmasını şart kılmıştır (VGMA, 585: 42/45). İbşir Mustafa Paşa da Halep'te kurduğu vakfına Şeyhülislam'ın nezâret etmesini ve müteveli eli ile yıllık elli sikke-i hasene verilmesini şart kılmışken (VGMA, 582-01: 258/180), Köprülü Mehmed Paşa'da İstanbul'da kurduğu vakfına yine Şeyhülislam'ın günlük 40 akçe ücret karşılığında nezâret etmesini şart kılmıştır.

Burada verilen örneklerde de görüldüğü üzere, tevliyet görevi çoğunlukla nesiller boyu evlatlara şart kılınmışken, nezâret görevi ya şart kılınmamış, ya da şart kılınmışa çoğunlukla bir Makam'a şart kılınmıştır.

2.7. Teslim/Tesellüm- Sıhhat/Lüzum: Vakfiyenin bu kısmında vakfın, İslam hukuk kurallarına uygun olarak bir kadı veya bunun temsilcisi huzurunda kurularak, onaylandığı kaydedilir. Bu hukuk süreci tamamlandıktan sonra vakıf kurucusunun bütün bu hükümleri yerine getirerek, şahitler huzurunda vakfını tescil mütevellisine teslim ettiğine dair süreç anlatılır.

Zeyl vakfiye olan Cafer Paşa bin Abdulmennan'ın vakfiyesi ile Mustafa Paşa ve Rüfekası'nın vakfiyesi dışındaki bütün vakfiyelerde, vakfın tescil mütevellisine teslim edildiği kayıtlıdır. Örneğin Şehsuvar Paşa'nın vakfiyesinde "... emlak-i mezkûre

fârigan 'anı'ş-şevagil mütevellî-i mezbûra teslim ve tesellüm ve kabz vesâir mütevelliler tasarrufları gibi tasarruf eyledi dedikde mütevellî-i mezbur dahi vâkıfı müşarunileyh cemi-i kelimatından bil-muvacehe tasdik ve tahkik edüb emr-i vakıf tamam olduktan sonra vâkıfı müşarunileyh semti vifakdan canib-i şikaka azim ve husus ve niza cazim olub..." denilmek suretiyle vakfın akarlarının tescil mütevellisine teslim edildiği, onun da tasdik ettiği kayıtlıdır (VGMA, 488: 431/01).

Bu bölümde, vakfiyelerin de hukuki bir statü kazanması açısından en yetkili kişi olan Kadı, vakfın şer'î hukuk hükümlerine göre kurulmuş, vakf-ı sahîh/sahih (doğru) mu, vakf- ı lâzım (gerekli) mi olduğuna dair, başka bir ifade ile vakfın sıhhat ve lüzumu konusu görüşlerine başvurulmuş din âlimlerine feransla tartışılarak, müessesenin şeriata uygunluğu hükmü yazılmıştır. Zira vakfın "sahîh ve lâzım" olması için bazı hususların sağlanması gerekmekte idi. Hanefî hukukuna göre kurulan vakıfların bir başka temel özelliği de daimî kılınmaları koşuluydu. Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) göre vakıflar, yalnızca kurucusunun vasiyetinin bir parçasıysa daimî olabilirlerdi. Ancak onun öğrencisi Ebû Yusuf (öl. 182/798) açısından vakıf "gayr-i kâbil-i rücû' idi", geri dönüşü yoktu; Osmanlı'daki uygulama da böyleydi. Bu koşulun altını çizip tasdik etsin diye vakfın kuruluş aşamasında feshedilmesi için çoğu zaman kadıya başvurulurdu; kadı da Ebû Yusuf'un sözlerini tekrarlayarak vakfedilenin iptalinin olanaksız olduğunu dile getirirdi. Bu son karar vakfiyeye de eklenebilirdi (Schacht, 1953, s. 447). Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencisi İmam Muhammed'e göre ise vakfın bağlayıcılık niteliği kazanması için mütevellîye teslim edilmesi şarttı (Bilmen, 1951, s. 151).

Vakfın yasal olması, bütün faaliyet alanlarının kuruluş sırasında vakfiyesinde belirtildiği şekliyle kayıt ve şarta bağlanmasına bağlıydı. Vakfın temel sermayesi olan gelir getiren mülkler daimî olarak temlik edilirdi. Yardım alacak kişilerin ve haleflerinin (kurum ya da kişiler) varlıkları sona erince binanın yıkılması ya da vâkıfın neslinin kesilmesi gibi durumlarda yani vakfın şartlarının uygulanamaz olduğu durumlarda gelirlerin Mekke ve Medine'de ya da Kudüs gibi bir başka şehirdeki yoksullara aktarılması şart koşulurdu.²² Hemen hemen her vakfiyede bu sürecin tanımlanması ile vakfın sahîh ve geçerli olduğunun hukuki dayanakları ile pekiştirilmesi ve ileride vakfın işleyişi ve sıhhati ile geçerliliği konusunda ortaya çıkabilecek sorunların da önüne geçilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Zeynelabidin Paşa'nın vakfiyesinde bu süreç oldukça açık ve özet bir şekilde şöyle tanımlanmıştır:

"... Şöyle şart eyledi ki; vakfın lüzûmunu mütevellî-i mezbûr Ali Efendi yedine getürmek için nasb ve teslim eyledikten sonra vâkıf-ı müşârün-ileyh Paşa hazretleri mütevellî-i mezbûr muvâcehesinde takrîr-i da'vâ eyleyüp vakfiyeti İmâm A'zâm Rahmet katında sahîh olmamağla rücû' da'vâsı itdikden mezbûr Ali Efendi dahi İmâmeyn-i Hümmâmeyn İmâm Muhammed ve Ebû Yusuf rahimehumü'llâh kavîllerince vakf sahîhdur..." (VGMA, 623: 330/335).

²² Örneğin, 18. yüzyılda Kudüs'te yeni kurulan vakıfların evlattan nesil kesildikten sonra vakıfların gelirlerini nerelere şart ettiğine ilişkin bir inceleme için bk. (Eroğlu Memiş, 2021, s. 136-137; Tablo 5).

2.8. Vâkıfın Dua veya Bedduası: Burada vakıf kurucusunun vakfının ilelebet sahih ve lazım oluşunu temin etmek amacıyla bazı duygu, dilek ve kurallara yer verdiği görülür. Bunlardan bazıları hayır dua olarak nitelendirilebilecekken, bazıları da beddua seklindedir. Örneğin, İvaz Paşa'nın vakfiyesinde "...ve her kim benim evkafıma müdahale eyleyüb vech-i meşruh üzre olan şerayitimi mugayir bir vaz' edüb evkaf-ı mezburenin ibtal ve tağyirine sebep olur ise hazreti Allahın rahmetinden ve hazreti Resulullah sallallahu Tealâ aleyhi vesellemin şefaatinde mahrum olub hazreti Allahın ve hazreti Resulullahın ve cemi'i meleklerin laneti üzerlerine ola..." denilmektedir (VGMA 624: 373/351). Zeynelabidin Paşa'nın vakfiyesinde ise vakfa zarar verenlerin vakıf mürtezikalınca şer'î mahkemeye bildirilmek suretiyle bu tehdidin ortadan kaldırılması şöyle tavsiye edilmiştir: "...Şöyle şart eyledi ki vakfının ibtâlîne zarârına kimesne kasd iden mürtezika bi'l-cümle şer'-i şerîfe varup şer'an def'ideler..." (VGMA, 623: 330/335). İvaz Paşa'nın vakfiyesinin ilgili bölümünde "... ve evlâdımdan vesâirinden mütevellî ve kâtib ve nâzırdan birinin hıyânetini ve ehl-i cihâtdan birinin bilâ ömr-i şer'î hizmetinde tekâsül üzre olduğu zâhir olduğda bir dahî vakf-ı mezbûra müdâhele ettirilmeye o makûle hıyânet ve ihmal üzre olanlar 'azl ve yerlerine müstakîm mütedeyyin kimesne nasb oluna ve hizmetlerinde bir ferd kusur etmeye..." denilmek suretiyle vakıf görevlerine atadığı kimselerin istikamet üzere olmalarını şart kılmaktadır (VGMA, 624: 373/351).

Vakfiyenin en sonunda ise "şuhûdü'l-hal" olarak adlandırılan ve çoğu durumda bu kısımda kayıtlı kişilerin unvan/lakab ve sosyal konumu hakkında bilgilere de yer verilen "udûl-ı Müslimîn" (adil Müslümanlar) ya da "sikât-ı Müslimîn" (güvenilir Müslümanlar)dan şahitlere ilişkin kayıtlar yer almaktadır. Örneğin, en fazla şahidin kaydedildiği Köprülü Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde şahitlerden bazıları şöyle kaydedilmiştir: "... Küçük Mehmet Paşa el-Vezir, el-Hhac Hüseyin Paşa Defterdâr-ı Evvel, Mustafa Ağa Ağa-yı Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı 'Âli, Şami zâde Mehmed Efendi Reisü'l-küttâb, İbrahim Ağa ser- Çavuşan Dergâh-ı 'Âli ..." (VGMA, 480: 106/14). Şahitlerin sayısı çok fazla olduğunda ise "ve gayrihum" denilerek başkaca şahitlerin de şehadetine işaret edilmiştir. Örneğin, Bosna Beylerbeyi Abdülbaki Paşa'nın vakfiyesinde fahrü'l-a'yân sekiz kişi, fahrü'l-müderrişin bir kişi kaydedildikten sonra diğer şahitler bu şekilde ifade edilmiştir (VGMA, 632: 110/44).

Bu plan dâhilinde hazırlanmış olan vakfiyeler Kadı'larca mahkeme sicillerine kaydettirilmekte ve asılları da tayin edilmiş mütevellilere verilmekteydi (Yediyıldız, 2003, s. 4-5).

Sonuç

Mevcut çalışmada, 17. yüzyılda Osmanlı'nın İstanbul, Orta ve Batı Anadolu, Arap vilayetleri, Balkanlar ile Kıbrıs Adası'ndan seçilen, gerek Divân-ı Hümayun üyeleri olarak Osmanlı merkezi yönetiminde gerekse beylerbeyi, emîrû'l-umerâ olarak Osmanlı taşra yönetiminde etkili görevlerde bulunan on Osmanlı paşasına ait vakfiyelerin şekil ve içerik bakımından incelenmesi ile 17. yüzyılda Osmanlı askerî zümresinin üst makamlarınca kurulan vakfiyelere ve vakıf pratiklerine dair bir fikir verilmeye çalışılmıştır.

Tanzim edildikleri Kıbrıs, Silistre, Ankara, Bosna, Kerkük, Girit, Halep, İstanbul, İzmir ve Ohri Mahkemeleri tarafından hazırlanan ve İlgili Kadı'lar tarafından onaylanan resmi vesikalar olan vakfiyeler, klasik Osmanlı vakfiye terminolojisine uygun biçimde kaleme alınmış, yine tarzına uygun sıra ve biçimde kaydedilmiştir. Vakfiyelerin çoğu mukaddimedeki Arapça duların dışında Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Bu durumun istisnası, Halep ve Kerkük Mahkemelerinde Arapça olarak kaleme alınan iki vakfiyedir. Bahse konu vakfiyeler şekil olarak incelendiğinde; gerek yazılış üslubu ve gerek ıstılahları itibarıyla son derece itinalı hazırlandığı anlaşılmış ve daha sonraki tarihlerde bu vakfiyelere ekleyerek gelirler tahsisine devam edildiği görülmüştür. Bu noktada, vakıf kurucusunun makamı ve şahsiyetinin vakfiyenin yazılışına etki ettiği görülmüş, vâkıfın siyasi ve mali gücü arttıkça vakfiyelerin daha uzun ve daha edebi bir üslupla kaleme alındığı tespit edilmiştir. Bunda Osmanlı sultanının hayırsever paşalarında da kendisini gösteren güçlerini gösterme, dindar ve ihtiyaç sahiplerini gözeten, hayır sahibi kimseler olarak sonsuza kadar anılma isteklerinin etkisi olmalıdır. Bununla birlikte, Sultanın başta temliknâmeler olmak üzere, maaş ve ihsanlarla desteklediği askerî zümre mensupları için vakıf kurmalarının tek alternatif değerlendirme modeli olarak sunulması da belirleyici olsa gerektir. Böylece, vakıflar eli ile sunulan her türlü hayrî/kamusal hizmetin yerine getirilmesi özendirilmekte idi. Vakıf kurulduğunda malların müsadere edilmesi ihtimalinin ortadan kalkması ve vâkıfın iradesi doğrultusunda nesiller boyu evlatlarına şart kılınabilecek kadro, maaş, ve gelirler de vakıfları Sultanın paşaları için cazip kılmış olmalıdır.

Vakfiyeler içerik açısından incelendiğinde ise; uzun yıllar devlet hizmetinde bulunan Osmanlı paşaları, görevleri esnasında elde ettiği mülklerinin birçoğunu kurmuş oldukları vakıflara tahsis ederek, halkın dini, eğitim, sosyal ve beledi ihtiyaçlarının karşılanmasına gayret ettikleri görülmüştür. Bu anlamda Köprülü Mehmed Paşa'nın kurduğu vakıf akar ve hayrâtları bakımından en büyük vakıf olmuştur. Başta Anadolu olmak üzere birçok bölgede imar faaliyetlerine girişen Köprülü, özellikle Osmanlı toprakları içerisinde geçen ticaret yolları ve ticaret merkezlerindeki güvenliği sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunarak, yeniden Anadolu'nun eski ticari potansiyelini yakalamasına çabalamıştı. İdlip-Cisr-i Şuğur, Malatya-Hekimhan, Bilecik-Vezirhan, Kayseri-İncesu gibi yerlerde kurulan vakıf külliyyeler ile yeni şehirler kurulmasına da vesile olmuştu. Öte yandan, Mehmed Paşa ile Abdülbaki ve Şahsuvar Paşaların kurdukları vakıflara tahsis ettiği menkulleri ve gayrimenkulleri mevkiidâşlarına nispeten zayıf kalmıştır.

İvaz, Nasuh, Şehsuvar, Zeynelabidin, Gazi Hüseyin ve Köprülü Mehmet Paşalar vakıflarının idaresini vakfiyelerine koydurdukları özel şartlarla soyundan gelecek mütevellilere havale etmişlerdir. Paşalar oluşturdukları vakıflarla şehirlerin imarına katkıda bulunurken, aynı zamanda da kendilerinden sonra gelecek aile üyelerinin de ekonomik açıdan geleceğini garanti altına almaya çalışmışlardır. Bu durum vakfiyelerde geçen aile üyelerine yapılan bazı tahsisatlardan da açıkça anlaşılmaktadır. Ailelerin vakıf gelirlerinden sınırlı miktarda istifade etmesini mümkün kılan bu hukuki durum vakfın hayır cihetine zarar vermemiştir. Muhtaç birçok kimse hayır

hizmetlerinden yararlanırken hizmet eden veya vakıf idaresinde yer alan birçok kişi ise geçimini bu yolla sağlama imkanı bulmuştur. Ayrıca oluşturulan vakıf kurumuna bağlanan çok sayıda emlak ve arazi gibi gelir getirici mallarla hem vakıf yasatılmaya çalışılmış hem de gün geçtikçe daha da zenginleşmesi hedeflenmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı paşalarının hayırseverliğinin bir göstergesi ve aynı zamanda da güç ve meşruiyetinin kaynağı olarak vakıflar, 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hayrî, sosyal, beledi, dini ve eğitim alanlarında pek çok hizmeti sunmuştur. Büyük oranda akar ve hayrâtları bakımından kuruldukları coğrafya ile sınırlı kalan vakıflardan ayrı olarak dönemin en önde gelen siyasi gücü Köprülü Mehmet Paşa'nın kurduğu vakıf bu durumun istisnası olmuş ve vakfı Osmanlı coğrafyasının farklı şehirlerine yayılmıştı. Önemli bazı yerleşim yerlerinin kurularak, şenlenmesine de vesile olan bu yapılardan pek çoğu günümüze de ulaşmıştır. Ayrıca, çalışma çerçevesinde incelenen vakfiyeler ve zeyl vakfiye Osmanlı Devleti'nin en kritik döneminde hizmet etmiş devlet adamlarının hayrâtlarını ve hayır anlayışını ortaya koyması bakımından da önem arz etmektedir. Dönemin yönetici seçkinlerinin devlet yönetimindeki gücü ve etkinliğinin anlaşılması açısından, oluşturmuş oldukları vakıf kurumlarının etraflıca tetkik edilmesi gerekmektedir.

Extended Abstract

The Ottoman central authority gave large amounts of state-owned miri lands to the members of the ruling elites on the condition of establishing *waqfs* to provide goods and services demanded by the ordinary people. The *waqfs*, most of which functioned as an important part of the Ottoman taxation system, operated as intermediary institutions in the collection and expenditure of taxes to be allocated to public charitable institutions. In this context, the present study aims to examine the Ottoman pashas, who were at the highest levels of the Ottoman ruling elite and established *waqfs* in various cities of the Ottoman geography, in terms of their *waqfiyyas*. The pashas in question were brought to the forefront because they took office both in the center and in the provinces, and because their *waqfiyyas* were arranged in Istanbul, the Balkans, Central and Western Anatolia, and the Arab provinces of the Ottoman Empire.

As with other endowers, establishing a *waqf* for the pashas of the period had an important religious-cultural meaning. On this occasion, the spiritual importance of achieving the happiness of both worlds and keeping his name alive for generations by being blessed with the help of a mosque, small mosque, school, madrasa, library, fountain, bridge and similar charitable works was of great importance. In this respect, it can be easily said that *waqfs* are faith-based organizations where religious impulses are the main source of inspiration and encouragement for people to carry out charitable activities in non-profit areas.

Furthermore, some elites used the *waqf* system as a wealth haven to protect their assets under a *waqf* umbrella, easing the possible confiscation of capital resources when their families fell out of favor. Historically, confiscation, the practice of retrieving the mostly hidden wealth of government officials from their posts, was a well-known tradition in many Muslim and non-Muslim governments around the world. However,

by donating a portion of his assets to a charity, the founder of the *waqf* would have allocated both to receive blessings and to keep his name alive forever. He would also have ensured that the remaining part of his estate would be utilized by the most virtuous and talented of his generation, as usually stated in the endowments, by stipulating various duties such as trustee in some cases or as beneficiaries of the *waqf*. Then, many wealthy families used the *waqf* as a tax shelter to prevent their wealth from decreasing and thus they established family *waqfs* (*ehlî* or *zürrî waqf*). These *waqfs* also brought together both familial and charitable purposes. The prevention of wealth sharing at the time of the *waqf*'s demise was another, though not exclusively, financial justification that motivated the establishment of such *waqfs*.

In addition to the above-mentioned religious, cultural and financial considerations, political factors were also considered to have been influential in the decision of these *waqf* founders with the title of Pasha to establish a *waqf*. For example, Singer states that "ruling elites at all levels followed the sultan's footsteps in establishing *waqfs*." She adds that many chose to establish contact and strengthen their position through *waqfs*, and, like the Ottoman sultans, they established *waqfs* not only to claim status but also to protect it. For this reason, non-dynastic elites in the Ottoman Empire, using their social recognition and political influence, first took large state (*mîrî*) lands from the sultans through *temliknâmes*, and these lands were turned into private property with the sultan's edict, and then they were turned into *waqfs*. This was the main method of converting a state land into a *waqf*.

On the other hand, as the authorities of the members of the ruling elite increased, the authority, responsibility and incomes that increased accordingly were somehow returned to the state. This group was heavily directed to the *waqf* sector with almost no alternatives, with great encouragement, support and suggestions. Thanks to this, it was possible to realize the physical infrastructure investments that had to be made in the religious and cultural fields as well as in the economic sectors during the founding centuries of the Ottoman Empire. Thus, instead of providing these services by the state, the personal motivations of individuals would be activated and the responsibility of management would be transferred to them and great efficiency would be gained. The starting point of this situation, which is related to the rank stipulating the act of kindness, was the satisfaction of the people. The principle of contributing to the financial relief of the people was among the aims of the *temlik* system, which the Ottoman administrators designed based on a policy conceptualized as the "circle of justice" in a way that would take into account the welfare of the people.

In this study, ten *waqfiyya* records, all of which are in the Archives of the General Directorate of Foundations (VGMA), are examined. These documents, which registered the establishment of *waqfs*, have been the main reference source for the present study. The *waqfiyyas* of the Grand Vizier Köprülü Mehmed Pasha; Former Vizier, Circassian İbşir Mustafa Pasha bin Abdulmennan; Conqueror of Crete, Vizier, Gazi Hüseyin Pasha; Grand Vizier Nasuh Paşa ibn Zeynelabidin Agha; one of the leading pashas of the Ottoman navy Mehmed Pasha; the Governor of Cyprus, Head of Ottoman navy Cafer Pasha ibn Abdulmennan; Bosnian Governor, Defterdâr-ı Şikk-ı Evvel Abdalbaki

Pasha bin Ebulvefa and Şehr-i Zor Beylerbeyi, Hafız Şehsuvar Pasha and Emirü'l-Ümera İvaz Pasha and Zeynelabidin Pasha ibn Ali Agha are among these. In line with the will of the founder of the *waqf*, the purpose of the *waqf*, the charitable buildings that make up the *waqfs*, the detailed description of the income sources allocated to the *waqf* in order to maintain the existence of these charitable buildings, the conditions regarding where and how the incomes will be spent, who will be employed under which staff titles and the salaries of the employees, administration and supervision of the *waqf* and similar issues were arranged in the charters in detail. At the same time, from the point of view of sultan and Ottoman dynasty *waqfs*, the question of what kind of meanings endowments, which are considered as a means of publicizing the charitable works of the palace from the political point of view, for the Ottoman pashas, is another subject that will be emphasized in the study. In order to comprehend certain developments, it will be tried to determine the similar and different aspects of the *waqfiyyas* examined in historical development in terms of form and content.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA, Defter nr.: Sayfa nr./ Sıra nr.)
 Cafer Paşa bin Abdülmennan Vakfiyesi, VGMA, 624: 207/151; 624: 209/152; 210/153.
 İvaz Paşa Vakfiyesi, VGMA, 624: 373/351.
 Nasuh Paşa bin Zeynelabidin Paşa Vakfiyesi, VGMA, 585: 42/45.
 Abdülbaki Paşa bin Ebulvefa Vakfiyesi, VGMA, 632: 110/44.
 Şehsuvar Paşa Vakfiyesi, VGMA, 488: 42/45.
 Gazi Hüseyin Paşa Vakfiyesi, VGMA, 610: 205/243.
 İbşir Mustafa Paşa bin Abdülmennan Vakfiyesi, VGMA, 582-1: 258/180.
 Köprülü Mehmed Paşa Vakfiyesi, VGMA, 580: 127/77; 610: 251/284.
 Mehmed Paşa ve Rüfeka Vakfiyesi, VGMA, 480: 106/14.
 Zeynelabidin Paşa bin Ali Ağa Vakfiyesi, VGMA, 623: 330/335.
 Haseki Hürrem Sultan Vakfiyesi, VGMA, 608-2: 235/178.

2. Araştırma ve İncelemeler

- Akgündüz, A. (1988). *İslam hukukunda Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi*. 2. Baskı. Ankara: TTK yay.
- Argun, S. (2022). *Elite configurations and clusters of power: The ulema, waqf, and Ottoman state*. İstanbul: Ibn Haldun University Press.
- Başkan, B. (2002). Waqf system as a redistribution mechanism in the Ottoman Empire. *17th Middle East History and Theory Conference*, 1-25. Center for Middle Eastern Studies: University of Chicago.
- Berki, A. H. (1966). *Vakfa dair yazılan eserler ile vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen ıstılah ve tabirler*. Ankara: VGM Yay.
- Berki, A. H. (1946). *Vakıflar*. C. I. İstanbul.
- Berki, A. H. (1958). İslam'da vakıf: Zağanus Paşa ve zevcesi Nefise Hatun vakfiyeleri. *Vakıflar Dergisi*, IV, 19-36.
- Bilmen, Ö. N. (1951). *Hukuk-ı İslamiyye ve ıslahât-ı fikihiyye kâmusu*, C. IV. İstanbul.
- Çilingir, H. (2018). *Vakıfta amaç: Hanefi hukuku çerçevesinde bir araştırma*. İstanbul: İktisat Yay.
- Demircan, Y. ve Hamza, K. (1999). Köprülü Mehmet Paşa'nın 1068(1658) tarihli Bozcaada vakfiyesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 7/2, 126-142.
- Demirel, Ö. (2000). *Osmanlı vakıf-şehir ilişkisine bir örnek: Sivas şehir hayatında vakıfların rolü*. Ankara: TTK Yay.
- Ergenç, Ö. (1982). Osmanlı klasik dönemindeki "A'yan" ve "Eşraf" üzerine bazı bilgiler. *Osmanlı Araştırmaları*, III, 105-118.
- Genç, M. (2014). Klasik Osmanlı sosyal-iktisadî sistemi ve vakıflar. *Vakıflar Dergisi*, 42, 9-18.
- İnalçık, H.- Quataert, D. (1994). *An Economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cmabridge University Press.
- Karademir, Z. (2022). 16. yüzyılda Osmanlı padişahlarının politik, ekonomik ve manevi güç kaynakğı olarak hanedana yönelik temlikleri. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, VIII/2, 45-69.
- Koçi Bey. (1972). *Koçi Bey risâlesi*. (Z. Danışman, çev.). İstanbul: MEB yay.
- Köprülü, F. (1938). Vakıf müessesesi ve vakıf vesikalarının tarihi ehemmiyeti. *Vakıflar Dergisi* 1, 1-6.
- Köprülü, F. (1983). *İslam ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kunt, M. İ. (1994). The Waqf as an instrument of public policy: notes on the Köprülü

- family endowments. *Studies in Ottoman History in Honour of Prof. V. L. Ménage*, (C. Heywood & C. Imber, ed.). İstanbul, 189-198.
- Kuran, T. (2001). The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the waqf system. *Law and Society Review*, 35/4, 841-898.
- Lev, Y. (2009). Charity and gift giving in Medieval Islam. *Charity and Giving in Monotheistic Religions*, (M. Frenkel & Y. Lev, ed.). Berlin.
- Makdisi, G. (1981). *Rise of colleges: institution of learning in Islam and the West*. Edinburgh.
- Memiş, Ş. E. (2011). 17. ve 18. yüzyıllarda Edirne’de vakıf kurucularının toplumsal statülerine ilişkin bazı tespitler. *Vakıflar Dergisi*, 36, 67-87.
- Memiş, Ş. E. (2021). *Osmanlılaşma ve yerel ağlar arasında Kudüs’te vakıf, toplum ve devlet (1703-1831)*. İstanbul: Libra Kitap.
- Mustafa Nuri Paşa. (1995). *Netâyicü’l-Vukû’ât: Kurumlarıyla Osmanlı tarihi*. (Y. Kurt, ed.). Ankara: Akçağ Yay.
- Ömer Hilmi Efendi. (1977). *İthaf-ül-ahlâf fi ahkâm-il-evkâf*. Ankara.
- Özcan, T. (2010). *Vakıf medeniyeti ve para vakıfları*. İstanbul: Türkiye Finans Yay.
- Öztürk, N. (1995). *Türk yenileşme tarihi çerçevesinde vakıf müessesesi*. Ankara: TDV Yay.
- Öztürk, N. (2000). The waqf in the Ottoman period: A social policy perspective. *The Great Ottoman-Turkish Civilization*. (K. Çiçek & E. Kuran & N. Göyünç & İ. Ortaylı, ed.). vol. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü I- III*. İstanbul: MEB Yay.
- Roded, R. (1998). The Waqf and the social elite of Aleppo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. *Turcica*, 20, 71-91.
- Schacht, J. (1953). Early doctrines on waqf. *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 446-449.
- Singer, A. (2008). *Charity in Islamic societies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Singer, A. (2004). *Osmanlı’da hayırseverlik - Kudüs ’te bir Haseki Sultan İmareti*. (D. Şendil çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Şemseddin Sâmî. (1987). *Kamûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yay.
- Tomar, C. (2006). Müsâdere. *DİA*, (Vol. 32, s. 65-66). İstanbul: TDV Yay.
- Topçu, S. M. (2010). *XVII. yüzyıl ikinci yarısında etkin bir bani ailesi: Köprülüler* (Yayınlanmamış doktora Ttzi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Topçu, S. M. (2000). Osmanlılar döneminde güçlü bir kadın bani: Köprülü Ayşe Hanım / A powerful female patron in Ottoman Era: Köprülü Ayşe Hanım. *Kadın / Woman* 10, 43-80.
- Topçu, S. M. (2012). Suriye’nin İdlib iline bağlı Cısr-i Şuğur kasabası’ndaki Köprülü Mehmet Paşa’nın vakıfları. *Bilgi*, 60, 237-256.
- Turğut, V. (2020). Eski Dünya düzeninden yeni Dünya düzenine vakıflar (Başlangıcından Cumhuriyet’e). *Vakıfbank Tarihi*, (E. Şahin ed.). İstanbul, 15-51.
- Yediyıldız, B. (1983). *İslam ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi*. İstanbul.
- Yediyıldız, B. (1984). XVIII. asır Türk vakıflarının iktisadî boyutu. *Vakıflar Dergisi*, 18, 5-41.
- Yediyıldız, B. (1989). İslam’da vakıf. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 14, 19-68.
- Yediyıldız, B. (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de vakıf müessesesi, bir sosyal tarih incelemesi*. Ankara: TTK Yay.
- Yediyıldız, B. (1986). Vakıf. *İslam Ansiklopedisi*, 12/2, 153-172.
- Yüksel, H. (1998). *Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında vakıfların rolü (1585-1683)*. Sivas: Dilek Matbaası.